

חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה
Chidushim Studies in the History of German and Central European Jewry

‘האדם מתרגל לכול, גם לימים חסרי המנוח’:
בנקים יהודיים גרמניים בארץ ישראל 1933-1948

מחבר: שרון ליבנה

מקור: חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה, 22, (2020): 97-131

“One gets used to everything, even to turbulent days”:

German-Jewish Bankers in Palestine, 1933-1948

Author: Sharon Livne

Source: Chidushim – Studies in the History of German and Central European Jewry, 22 (2020): 97-131 (Hebrew)

Abstract:

The article discusses German-Jewish bankers who immigrated to Palestine in the 1930s and went on to establish private banks. It focuses on the Ellern Bank founded in Tel Aviv in 1933, soon to be joined by Japhet Bank and Feuchtwanger Bank. The article examines the German banks' contribution to the socioeconomic development of Palestine during the decade and a half prior to statehood, as a case of economic culture in transition. Through these banks' stories it analyzes their precarious position as “outsiders” in both countries: as Jews in the Third Reich, members of a society that discriminated against them and expropriated their property; and as German Jews in Palestine, where they found themselves in a culture that belittled and even denigrated the values they represented. The dilemmas these entrepreneurs encountered emerge in light of this dual handicap, both in the context of economic collaboration with the National-Socialist regime in Germany and in the context of their moral and economic conduct while operating in an underdeveloped commercial market in Palestine at a time of political upheaval.

©

כל הזכויות שמורות למכון ליאו בק ירושלים
ירושלים תש”ף 2020

All Rights Reserved

Leo Baeck Institute Jerusalem

Jerusalem 2020

'האדם מתרגל לכול, גם לימים חסרי המנוח': בנקים יהודיים גרמניים בארץ ישראל 1933–1948

שרון ליבנה

לזכרה של מרגוט אלרן 1928–2019

תקציר: באמצע שנות השלושים של המאה העשרים נוסדו בארץ ישראל שלושה בנקים בבעלות יהודים גרמנים: פויכטוונגר (Feuchtwanger), יפת (Japhet) ואלרן (Ellern). המאמר עוסק רובו ככולו בבנק אלרן ודרכו בוחן את תרומתם של הבנקים הגרמניים להתפתחות הכלכלה והחברה בארץ ישראל משנות השלושים ועד הקמת המדינה, כמקרה בוחן לתרבות כלכלית במעבר. הסיפור של הבנקים היהודיים-גרמניים בארץ ישראל משמש לבחינת הפער הכפול שבין להיות יהודים ברייך השלישי, בתוך חברה המבקשת להפלות אותם ולנשל אותם מזכויותיהם, מחד גיסא, ויהודים גרמנים בארץ ישראל, בסביבה ותרבות אשר הקלה ראש ואף זלזלה בערכים שאותם ייצגו, מאידך גיסא. לאור פערים אלו, נבחנות במאמר הדילמות שניצבו בפני הבנקאים היהודים, הן בהקשר של שיתוף פעולה כלכלי עם המשטר הנציונל-סוציאליסטי בשנות השלושים, והן בהקשר של התנהלות מוסרית וכלכלית בתקופות של אי-יציבות פוליטית ובפיתוח כלכלי של שוק מסחר בוסרי בארץ ישראל.

ד"ר שרון ליבנה היא היסטוריונית שעוסקת ביחסי ישראל גרמניה. היא עמיתת מחקר במכון בוצריוס לחקר החברה וההיסטוריה הגרמנית בת זמננו באוניברסיטת חיפה ומכהנת כראש האקדמי של המדור לתיעוד בעל פה שבמכון המחקר ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. ד"ר ליבנה משמשת גם עורכת המשנה של כתב העת 'חידושים' של מכון ליאו בק.

באמצע שנות השלושים של המאה העשרים, לאחר עליית הנאצים לשלטון, נוסדו בארץ ישראל שלושה בנקים בבעלות יהודים גרמנים: פויכטוונגר (Feuchtwanger), יפת (Japhet) ואלרן (Ellern). בנקים אלו המשיכו לפעול גם לאחר קום המדינה, עד לסגירתו של האחרון שבהם בשלהי שנות השישים. הבנקאים היהודים הביאו למדינה שבדרך את ההתנהלות של הבנקאות הגרמנית שעליה גדלו, ובאמצעותה פיתחו את השוק הכלכלי הארץ-ישראלי.¹ מאמר זה בוחן את תרומתם של בנקאים יהודים-גרמנים להתפתחות הכלכלה והחברה בארץ ישראל משנות השלושים ועד הקמת המדינה, כמקרה בוחן להגירה של תרבות כלכלית, או תרבות כלכלית במעבר.² התחום הכלכלי נתפס במאמר זה כתלוי תרבות, הנמצא בהתייחסות מתמדת למערכות חוץ-כלכליות כמו זו התרבותית והחברתית. על פי גישה זו, הכלכלה עצמה מתעצבת מתוך מערכות יחסים אלו, משפיעה עליהן ומושפעת מהן. החיים הכלכליים משפיעים על דרך התנהלותו של האדם והשתלבותו במארג החברתי וכן על תרבות הצריכה שלו. במאמר זה בא הדבר לידי ביטוי בתיאור קורותיהם של הבנקאים היהודים, שעיסוקם הכלכלי בשילוב עם אידיאולוגיה ציונית הביאו אותם להתחלה חדשה בסביבה תרבותית שונה ומשתנה. יחסי גומלין אלה יצרו מציאות חדשה. הבנקאים אשר נשאו מסורות כלכליות ותרבותיות גרמני-אירופיות פגשו בארץ ישראל מסורות כלכליות, תרבותיות וחברתיות שונות מאלו המוכרות להם. בנקודת המפגש שבין התרבויות החלה להיווצר תרבות כלכלית חדשה. כך יצרו הבנקאים שהיגרו מגרמניה לארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים רשת קשרים כלכליים במארג סוציו-תרבותי שאפשר קשר אישי עם קהל לקוחותיהם, דובר הגרמנית בעיקרו. זאת ועוד, בנקים אלה לא רק שאפשרו את השלמת המעמד הבורגני שהתפתח ביישוב היהודי

* כתיבתו של מאמר זה התאפשרה הודות לסיוע של מרגוט אלרן ז"ל וקרן בית אלרן ולתמיכת מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית באוניברסיטה העברית.

1 בנק רביעי בבעלות יוצאי גרמניה היה בנק קולנאשאר-לאואנברג ושות' (Kollenscher-Loewenberg) שהוקם בשנת 1934 על ידי מקס קולנאשאר ואחיו ליאו. בנק זה נסגר כבר בשנת 1940. 'בנק המתחטל בלי הפסד ללקוחותיו', דבר, 23.10.1940.

2 Paul du Gay and Michael Pryke (eds.), *Cultural Economy: Cultural Analysis and Commercial Life*, London 2002; Helmut Anheier and Yudhishtir Raj Isar (eds.), *The Cultural Economy*, London 2002

לאחר מלחמת העולם הראשונה, אלא אף יצרו ריבוד בתוך מעמד זה ואפשרו את התפצלותו לבורגנות גדולה – קפיטליסטית.³ באמצעות הסיפור של הבנקים היהודיים-גרמניים בארץ ישראל אעמוד על הפער הכפול שבין להיות יהודים ברייך השלישי, בתוך חברה המבקשת להפלות אותם ולנשל אותם מזכויותיהם, מחד גיסא, ויהודים גרמנים בארץ ישראל, בסביבה ותרבות אשר הקלה ראש ואף זלזלה בערכים שאותם ייצגו, מאידך גיסא. לאור פערים אלו, נבחן להלן את הדילמות שניצבו בפני הבנקאים היהודים, הן בהקשר של שיתוף פעולה כלכלי עם המשטר הנציאונל-סוציאליסטי בשנות השלושים, והן בהקשר של התנהלות מוסרית וכלכלית בתקופות של אי-יציבות פוליטית ובפיתוח כלכלי של שוק מסחר בוסרי בארץ ישראל.

הבנק העומד במרכז הדברים הוא בנק אלרן. בנק אלרן ניצב בצמתים החשובים של החיים הכלכליים והפוליטיים של שנות השלושים והארבעים, והוא גם זה שהאריך חיים יותר מהבנקים האחרים. בה בעת, דוגמאות גם משני הבנקים האחרים יאפשרו לעמוד על הפערים בין ערכים ונורמות שהביאו הבנקים מגרמניה ובין המציאות הכלכלית והחברתית בארץ ישראל. הפערים הללו מעוררים שאלה בנוגע למידת הסתגלותם של בנקים אלה לחיים הכלכליים בארץ ישראל מחד גיסא ולא־מויץ דפוסי פעולה שהיו זרים לכלכלה הארץ-ישראלית מאידך גיסא. בעלי ההון שהגיעו מגרמניה בשנות השלושים נלכדו בצומת סואן של כוחות פוליטיים משתנים והיו צריכים להכריע בעניינים הרי גורל בנוגע לעתידם ולעתיד משפחתם בהיבטים האישיים והכלכליים. הכרעות אלה הביאו לצמיחתו של דיאלוג או רב שיח תרבותי בין הערכים שגדלו עליהם בארץ מוצאם, שהלכה והשתנתה לנגד עיניהם לבלי הכר, ובין המנהגים והערכים בארץ היעד.

מייסדי הבנקים שבמוקד מאמר זה היו קשורים ביניהם בקשרי דם ונישואין ענפים ומוצאם מסב רבא משותף, זליגמן פויכטוונגר (1786–1852).⁴ בשנת 1818 נשא פויכטוונגר לאשה את פאני לבית וסרמן (Wassermann). אביה של

3 אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, בעריכת ברוך קימרלינג, ירושלים 1989, עמ' 87–94.

4 על אסטרטגיות הנישואין בקרב העילית הכלכלית הגרמנית ראו: Werner E. Mosse, *The German-Jewish Economic Elite 1820–1935: A Socio-Cultural Profile*, Oxford 1989, pp. 161–185.

פאני, אנשל, היה בנקאי מסחרי אמיד שעשה את הונו מחברת המסחר בבדים A. E. Wassermann שבמברג (Bamberg).⁵ בזמן המלחמות הנפוליאוניות סיפקה החברה בדים ואריגים לצבא הווארי.⁶ אנשל ובניו הפכו את החברה לבנק תחת אותו שם, ולימים היה הבנק לאחד הבנקים הפרטיים המובילים בגרמניה.⁷ זליגמן פויכטוונגר עצמו היה סוחר כספים, אך ככל הנראה לא איש עסקים נמרץ במיוחד. מסופר עליו כי כאשר הצליח להרוויח את הסכום השבועי למחייתו, סגר את חנותו והעדיף להקדיש את זמנו ללימודים.⁸ לזליגמן ופאני פויכטוונגר נולדו שמונה עשר ילדים (שלושה מהם נפטרו בשנה הראשונה לחייהם), תשעה מתוכם בנים. כל אחד מהבנים קיבל סכום כסף בהגיעו לשנת בר המצווה, ובכסף זה הם נשלחו ללמוד מסחר. חמישה מבין הבנים הפכו לבנקאים. הבכור, יעקב לייב פויכטוונגר (1821-1890), נשלח ללמוד בבנק של סבו, בחברת דודיו ובסביבה שאפשרה לו להמשיך לשמור על אורח חייו הדתי.⁹ יעקב לייב ואחיו מוריץ הקימו בשנת 1857 את בנק J. L. Feuchtwanger במינכן. הבנק שגשג כמעט שמונים שנה, ולשיא תפארתו הגיע בסוף המאה התשע עשרה, תקופה שבה פרחו בתי הבנקאות היהודיים בגרמניה.¹⁰ בדרום גרמניה עסק בנק פויכטוונגר בפיתוח תעשיית המכונות והטקסטיל בבוואריה ובפיתוח קרקעות באזור מינכן. בפרט עסק הבנק בהפצת אגרות חוב של הממשלה ושל חברות מסילות ברזל גרמניות וזרות.¹¹ תיאודור פויכטוונגר ייצג את הבנק בבורסה במינכן ויעקב לייב הנכד

5 Diana-Elisabeth Fitz, *Vom Salzfaktor zum Bankier: Familie Wassermann: Spiegelbild eines emanzipatorischen Einbürgerungsprozesses*, Noerdlingen 1992

6 Heike Specht, *Die Feuchtwangers: Familie, Tradition und jüdisches Selbstverständnis im deutsch-jüdischen Bürgertum des 19. und 20. Jahrhunderts*, Göttingen 2006, pp. 26-27

7 אוסקר וסרמן היה הנצר האחרון בבנקאות של משפחה זו בגרמניה ובשנת 1934 נאלץ לפרוש מ-Deutsche Bank.

8 Kurt Grunwald, 'The Feuchtwangers: A Family of Bankers', *AJR Information*, 6 (1968), p. 6

9 שפכט (לעיל, הערה 6), עמ' 31-32.

10 מלבד יעקב לייב, גם אחיו אמסון (Amson), גבריאל ובנימין ייסדו במחצית שנות החמישים של המאה התשע עשרה את בנק האחים פויכטוונגר בפירת' (Fuerth), ואחרים מילדיהם ניסו להקים בנקים גם מעבר לים, בלונדון ובפריז. ניסיונות אלו לא נידונים במאמר זה בשל קוצר היריעה.

11 '100 שנה לבנק פויכטוונגר', למרחב, 2.5.1957; '100 שנה ל"בנק פויכטוונגר"', הבוקר, 30.4.1957.

נקרא לתת חוות דעת בפני הרייכסטאג בשל התמחותו באגרות חוב מגובות משכנתאות.¹² מלבד הסופר ליאון פויכטוונגר ורבים אחרים מבני המשפחה, נמנו עם לקוחות הבנק גם מרטין בובר ונחום גולדמן, וכן הסופר תומס מן, שהשקיע את כספי זכיותו בפרס הנובל בשנת 1929 בבנק במינכן. נכדיו של יעקב לייב, ליאו ותאודור, חנכו לימים את בנק י.ל. פויכטוונגר בע"מ בתל אביב.

לבנם הצעיר של זליגמן ופאני, אמסון (Amson), היו שלושה עשר ילדים. נכדו (מבנו מוריץ) היה אלפרד פויכטוונגר, אשר לימים הקים בארץ ישראל את בנק יפת יחד עם רוברט לוי ויעקב יפת. יפת נישא לאליזבת, נינתו של זליגמן פויכטוונגר. איגנץ וקלרה, הוריו של הרמן אלרן, מייסדו של בנק אלרן בארץ ישראל, היו שניהם נכדיו של זליגמן פויכטוונגר.¹³

הרמן אלרן (1892-1987) הגיע לארץ ישראל בנובמבר 1933, הראשון מבין הבנקאים שהגיעו לארץ ישראל. הרמן נולד בקרלסרוהה (Karlsruhe), שם הקים אביו איגנץ בסוף המאה התשע עשרה את בנק איגנץ אלרן. בנק זה התפתח ופרח במיוחד בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.¹⁴ בתום מלחמת העולם הראשונה ירשו הרמן ואחותו את הבנק מאביהם, ועוד בתחילת שנות השלושים בדק הרמן את האפשרויות להגר לארץ ישראל. עם עליית היטלר לשלטון גמלה החלטה בליבו לבצע את המהלך, וכבר בדצמבר 1933 פתח בתל אביב את סניף בנק אלרן הראשון. אחריו הגיע הבנקאי יעקב יפת. יפת ניהל בתחילת שנות השלושים את הסניף הברלינאי של בנק יפת-זונדהיימר ושות' שאביו ייסד בפרנקפורט.¹⁵ יחד עם קרוב משפחתו אלפרד פויכטוונגר ובשיתוף עם רוברט לוי הקים יפת את הבנק הקרוי על שמו בירושלים בשנת 1934.¹⁶ יעקב יפת נפטר ב-1939 בדרכו לעיירת מרפא בצרפת ואלפרד

12 ראו: '100 שנה להיווסד בנק פויכטוונגר', תיק גל 4633/12, בנק פויכטוונגר, ב, ארכיון המדינה (להלן א"מ).

13 קורט גרינולד, 'בית פויכטוונגר: סיפורה של שושלת בנקאים', רבעון לבנקאות, 26 (1967), עמ' 67-69.

14 חיים (Hayum) אלרן, סבו של הרמן אלרן, נשא לאישה את בתו של זליגמן פויכטוונגר – רגינה. בשנת 1853 אישרה עיריית פירת' באופן רשמי כי חיים אלרן רשאי לנהל את עסקיו בתחומי העיר. ראו: LBIJER 3 Ellern's Bank Limited, 1953, ארכיון מכון ליאו בק ירושלים.

15 דודו של יעקב יפת, סם, ייסד את בנק יפת בלונדון.

16 הבנק עצמו נוסד בדצמבר 1933, בהון של 31 אלף לא"י. 1044/2פ, ב, א"מ.

פויכטוונגר נתמנה למנהל הבנק. בשנים 1935-1936 הגיעו לארץ ישראל האחים ליאו ותאודור פויכטוונגר, נכדיו של יעקב לייב, ואליהם הצטרף גם זליגמן. יחד הם הקימו את בנק פויכטוונגר רב השותפים. סניפו הראשון הוקם בתל אביב ב-1936, ממש באותה שנה שבה נסגר הבנק במינכן.¹⁷

התפתחות הבנקאות היהודית בגרמניה

מראשית תהליך האמנציפציה במרכז אירופה ועד לראשית המאה התשע עשרה הייתה הפעילות הכלכלית של היהודים שונה לגמרי מזו של סביבתם הנוצרית. היהודים הודרו מעסקי המסחר והחקלאות והתפרנסו מעיסוק ברוכלות ומעסקות כספיות שלא היו חלק מהמסחר הכללי. האמנציפציה המשפטית הביאה עימה ציפייה כי היהודים ישתלבו בפעילות הכלכלית של הסביבה הנוצרית, קרי שיהפכו לחקלאים ולבעלי מלאכה. אולם התפתחות השוק הקפיטליסטי בשנים אלו הובילה את היהודים דווקא להתמקצעות בתחום המסחר, ועם הזמן הם הפכו לגורם משמעותי במשק הגרמני.¹⁸ יתרה מזאת, יהודים שכבר היו בעלי מלאכה המירו את מקצועם למסחר, לאחר שנוכחו לדעת כי האפשרויות להתפתחויות כלכליות העומדות לפתחם כבעלי מלאכה מצומצמות למדי. משום כך יהודים רבים הפכו לאנשי עסקים, בעלי חנויות ויזמים, והחשוב יותר לענייננו – מלווי כספים הפכו לבעלי בנקים פרטיים ואחר כך למנהלי בנקים בעלי הון משותף. בשנת 1882 היו היהודים בגרמניה 43% מכלל הבעלים והמנהלים של בנקים ומוסדות פיננסיים וכ-20% מכלל המועסקים והיזמים הכלכליים, לעומת שיעורם באוכלוסייה שעמד על 1.3% בלבד.¹⁹

במאה התשע עשרה הבנקאות היהודית המודרנית פרחה. שלא כמו בשתי המאות שקדמו לה, שבהן היהודים מילאו פונקציה כלכלית מיוחדת כיהודי חצר בפעילות הכלכלית של אירופה בכלל ושל גרמניה בפרט, במאה התשע

17 שלמה פרנקל ושמשון ביכלר, המיוחסים: אצולת הממון של ישראל, תל אביב 1984, עמ' 52-62.
18 בפרוסיה של 1925 כ-17% מהלא-יהודים עסקו במסחר לעומת 59% מהיהודים, ראו: Reinhard Rürup, 'A Success Story and its Limits: European Jewish Social History in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries', *Jewish Social Studies*, 11, 1 (2004), pp. 3-15, esp. 6-7.
19 שם.

עשרה המעמד הכמעט בלעדי שהתלווה לפעילות זו פינה את מקומו לשיתופי פעולה של אותה שכבה מבוססת עם שותפים יהודים ושאנים יהודים. מעמד יהודי החצר והבנקאות המשפחתית או הבנקאות המסחרית הושפעו בראשית תקופת הבנקאות היהודית מהקרבה לשליט, שכן היה זה השליט שאפשר את הפעילות הכלכלית, בהתירו הטבות למעמדם המשפטי של היהודים. עוד הושפע מעמדם של יהודי החצר מיכולתם לממש בנקאות פרטית בשל הקשרים המשפחתיים והדתיים, שנבעו מהצורך באמון הדדי רב בתקופה שבה האמצעים הטכניים היו מוגבלים.²⁰ כך, בשנת 1908 31% מהמשפחות העשירות בגרמניה היו יהודיות, לעומת שיעורן באוכלוסייה באותה עת שעמד על אחוז אחד בלבד. נתונים דומים היו גם בקהילות יהודיות אחרות ברחבי אירופה, אם כי הקהילה היהודית ברייך הגרמני שגשגה באופן מיוחד באותה תקופה בהשוואה לסביבתה מבחינה כלכלית.²¹

כקבוצת מיעוט הושפעו היהודים מסביבת הרוב, שאומנם הטילה על הקהילה היהודית מגבלות, אך גם פתחה בפניהם אופק הזדמנויות מעצם היותם חלק מהמשק הגרמני המתפתח החל מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה.²² כך לדוגמה נהנו היהודים מצמיחת הקפיטליזם הגרמני, אף שלא הם חוללו אותו, ולקראת סוף המאה ניכרו השפעותיו הכלכליות והחברתיות החיוביות של התיעוש בגרמניה. ההזדמנויות שנפתחו למשק הגרמני כולו לא פסחו על הקהילה היהודית, וענף המסחר, שבו הייתה ליהודים עדיפות בשל עיסוקם רב השנים בתחום, הפך לענף מועדף.²³ בה בעת ניתן להבחין כי על אף השתנות הנסיבות, בעיקר בשלהי המאה, יהודי גרמניה התמידו

20 מיכאל גרץ, 'תמורות בזיקת הגומלין בין העילית הכלכלית היהודית לבין השליטים במערב אירופה', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ג, חיפה 1975, עמ' 211-214.

21 רירופ (לעיל, הערה 18), עמ' 10.

22 מעניין לציין את ההתפתחות המסחרית והבנקאית של יהודי גרמניה שהיגרו לאמריקה לאורך המאה התשע עשרה ועד ראשית המאה העשרים. 250 אלף מבין היהודים שהיגרו לאמריקה העדיפו, כמו יהודי גרמניה, פעילות כלכלית כעצמאים. ראו: Kurt Grunwald, 'Three Chapters of German-Jewish Banking History', *The Leo Baeck Institute Yearbook*, 22 (1977), pp. 191-208, esp. 200-205

23 על כך ראו: אברהם ברקאי, 'תמורות בכלכלת יהודי גרמניה בתקופת התיעוש', יהודים בכלכלה: קובץ מאמרים, בעריכת נחום גרוס, ירושלים 1985, עמ' 270-273.

גם בעיסוקיהם הקודמים, אף שהתמדה זו הקשתה על התערותם בחברה ועל התפתחותם הכלכלית-חברתית.²⁴

בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים גדל מספרם של היהודים שהיו מנהלי בנקים ובעלי בנקים, וכך גם מספר המועסקים והיזמים בתחום הבנקאות. עם זאת, בשליש הראשון של המאה העשרים, בזמן שתהליכי המודרניזציה הלכו והתפשטו בחברה הגרמנית, מספרם של הנוצרים שעסקו בבנקאות הלך וגדל בקצב גבוה מזה של היהודים שעסקו בבנקאות, ולפיכך פחת שיעורם היחסי של היהודים העוסקים בתחום. וכך, בשנת 1925 היה שיעורם של היהודים שהיו בעלי בנקים או שניהלו אותם 18% בלבד, לעומת 43% ב-1882, ושיעורם של המועסקים והיזמים בתחום הבנקאות צנח מ-22% ב-1882 ל-4% ב-1925.²⁵

במפנה המאה העשרים שגשגה הבנקאות הפרטית. כברלין של 1898 לדוגמה היו 410 בנקים פרטיים, ומספרם האמיר ל-489 בשנת 1906, ובהמבורג הגידול היה אף חד יותר: מ-63 ל-197.²⁶ בד בבד, המשברים הכלכליים שלאחר מלחמת העולם הראשונה פגעו באליטה הכלכלית היהודית, בעיקר בגלל ריכוז ההון היהודי. אולם בעוד הבנקים הפרטיים, ובכללם אלה שבעליהם יהודים, נדחקו על ידי הבנקים הגדולים, יהודים רבים, או כאלה שמוצאם יהודי, איישו כעת תפקידים בדירקטוריונים ובמועצות המנהלים של הבנקים החשובים ביותר.²⁷ הצמצום בבנקאות הפרטית בכלל וזו היהודית בפרט בא לידי ביטוי בנתונים הבאים: מ-2,144 בנקים בשנת 1923 ל-944 בשנת 1930, ושיעור הבנקים כבעלות יהודית או שנחשבו כיהודיים ירד מ-57.1% ל-48.8%.²⁸

24 נחום גרוס, 'יזמות יהודית בכלכלה הקפיטליסטית – הצורך בריון משווה', דת וכלכלה: יחסי גומלין, בעריכת מנחם בן ששון, ירושלים 1995, עמ' 47-52; Derek J. Penslar, *Shylock's Children: Economic and Jewish Identity in Modern Europe*, Berkeley 2001, pp. 126-133

25 רירופ (לעיל, הערה 18), עמ' 12. רירופ מכנה תהליך זה 'אבולות ההצלחה'.

26 Kurt Grunwald, *Studies in the History of the German Jews in Global Banking*, Jerusalem 1980 (Draft Manuscript), pp. 50-52.

27 יש לתת את הדעת שחלק גדול ממשפחות הבנקים הבולטות התרחק מהיהדות במהלך המאה התשע עשרה. ר' אברהם בראקאי, 'ירידה במספר האוכלוסים וקיפאון כלכלי', תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ד, בעריכת אברהם בראקאי ופול מנדס-פלור, ירושלים 2005, עמ' 40-53.

28 Rolf Walter, 'Jüdische Bankiers in Deutschland bis 1932', *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert (Zeitschrift für Unternehmensgeschichte. Beihefte)*, eds. Werner E. Mosse and Hans Pohl, Stuttgart 1992, pp. 78-100, esp. 93-99

צמצום זה נבע מהשתלטות הבנקים הגדולים על המשק בזכות יכולתם להציע את כל הפעילויות הבנקאיות תחת קורת גג אחת. למרות השתלטות הבנקים הגדולים, מספר לא מבוטל של בנקים פרטיים יהודיים הצליח לשרוד את התקופה הקשה, חלקם בזכות המוניטין שיצא להם ברמה המקומית, שבזכותו הצליחו לשמר את קהל הלקוחות. חלק מהבנקים הצליחו להמשיך ולפעול בשל יכולתם להסתגל לסטנדרטים בינלאומיים דוגמת שיתופי פעולה מסחריים. אלא שהתחזקות הנאצים ועלייתם לשלטון בינואר 1933 טרפו את הקלפים והציבו את הבנקאים היהודים בפני מציאות חדשה.

הסכם ההעברה או Principiis Obsta

הרמן אלרן נולד בשנת 1892 בקרלסרוהה להוריו איגנץ וקלרה אלרן, שהגיעו במקור מהקהילה היהודית החזקה בפירת' (Fuerth). אביו הקים את בנק איגנץ אלרן ב-1881, בתקופה שבה לא היה בנק שעסק במסחר מניות בעיר.²⁹ הרמן החל לעבוד בבנק בגיל 16, תחילה בעבודות זוטרות – שליחויות, הדבקת בולים והדלקת האש בהסקה ביום ראשון או לאחר ימי חג. שנתיים לאחר מכן, בשנת 1911, הוא החל בהתמחות בבנק ארנסט ורטהיימבר (Wertheimber) בפרנקפורט. שנה וחצי מאוחר יותר החליט כי הגיעה העת לפרוש כנפיים ועבר להתמחות בבנק סמואל מונטגיו (Samuel Montagu) בלונדון, שם נשאר עד 1914. שבועות ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה חזר הרמן אלרן לגרמניה על מנת להתגייס ובמלחמה שירת בכוחות הרפואה. בנובמבר 1916 הוא נפל בשבי בקרב על הסום (Somme) ושהה במחנה שבויים כשנתיים, עד לשחרורו בספטמבר 1918.³⁰ כשחזר לביתו בקרלסרוהה, הוא מצא משפחה

29 ארבעים שנה לאחר מכן, בשנות העשרים של המאה העשרים, כבר היו בקרלסרוהה לכדה ארבעה עשר בנקים פרטיים, שבעה מהם של יהודים, אך כולם נאלצו לחסל את עסקיהם עד 1 בינואר 1939. ב-5 בנובמבר 1938, ארבעה ימים לפני ליל הפוגרום (ליל הברדלח), קיבל הרמן אלרן מכתב ובו נכתב שהבנקים היהודיים לא יוכלו להמשיך להתקיים ועל כן עליו לחסל את עסקיו בגרמניה עד ל-1 בינואר 1939. וולף אל אלרן, 5.11.1938, ארכיון פרטי משפחת אלרן (להלן, א"א).

30 בתו מרגוט מספרת כי במהלך שהותו של אביה במחנה השבויים הוא פגש סמל אנגלי שהיה מוכר עיתונים ליד הבנק וממנו היה קונה בכל בוקר את ה-Financial Times. מאותו רגע אלרן והחיילים שהיו עימו זכו ליחס מועדף. מרגוט אלרן, ריאיון עם שרון ליבנה, 22.3.2018. יומנו של הרמן אלרן ממחנה השבויים נמצא בארכיון מכון ליאו בק בירושלים.

אבלה. אביו נפטר ב־1917 ואחיו פליקס נהרג במלחמה במאי 1918.³¹ כך הפך הרמן אלרן בשנת 1919, בגיל 26, לשותף מלא בבנק יחד עם גיסו עמנואל פורכהיימר (Forchheimer). בשל ניסיונו הרב של אלרן בבנקאות בינלאומית הפך בנק איגנץ אלרן לידוע בהתמחותו בניירות ערך זרים והצליח לרשום הישגים נאים למרות האינפלציה בתחילת שנות העשרים והשפל הכלכלי בתחילת שנות השלושים.

הרמן אלרן היה ציוני מנעוריו ונחשף להוראתו של ישראל אברהם רבין בתקופות שהייתו של זה האחרון בגרמניה.³² התעניינותו בציונות הפכה את בית המשפחה למרכז ציוני שמשך אליו פעילים ציוניים כמו קורט בלומנפלד, ארתור הנטקה, מרטין בובר ואלפרד קליי. משיכתו של אלרן לציונות הביאה אותו לבקר בארץ ישראל בשנת 1931, ולאחר הביקור חזר לביתו נחוש לשוב לארץ ישראל ולגדל בה תפוזים. אולם התוכניות להגירה ולהשקעה בארץ ישראל נבלמו לאור האיסור על חברות גרמניות להוציא כספים מגרמניה, החל מיוני 1931. עליית הנאצים לשלטון הביאה לשינויים מהותיים שחייבו חשיבה מחדש על עתיד הבנק ועתידה של המשפחה.

האווירה האנטי יהודית ברחוב הגרמני הוחמרה מאוד לאחר עליית היטלר לשלטון. היהודים נחשפו כעת לאלימות גוברת ואי־הוודאות בנוגע לעתיד העיקה והקשתה על חיי היום־יום. אביב 1933 הביא עימו מספר פעולות מצד השלטון הנאצי שהובילו להחמרה במצבם של היהודים. 'יום החרם' שהוכרז באחד באפריל 1933 הוצג כפעולת אזהרה כלפי 'יהדות העולם' בשל החרם על מוצרים גרמניים שקהילות יהודיות ברחבי העולם ביקשו לקדם ובשל דיווחים נרחבים בעיתונות הבינלאומית על הפעולות האלימות שנעשו על ידי המשטר הנאצי. בפועל הייתה זו פעולה ראשונה של דחיקה, החרמה ואפליה של הציבור היהודי, אפליה שתגבר כשבוע לאחר מכן. ב־7 באפריל 1933 נחקק החוק בדבר 'השבת הפקידות המקצועית על כנה', שכפה את התפטרותם של יהודים ומתנגדי משטר משירות המדינה. גל ראשוני זה הגיע לשיאו עם שריפת הספרים ההמונית על ידי סטודנטים גרמנים במקומות שונים ברחבי גרמניה במאי 1933. אווירה זו יצרה דחיפות גדולה אצל חלקים נרחבים של

31 אימו של הרמן אלרן, קלרה, הגיעה לארץ ישראל בשנת 1939 ונפטרה בתל אביב בשנת 1963.
32 על ישראל א' רבין ראו: אפרים שמואלי, 'ד"ר ישראל א. רבין', חכמת ישראל במערב אירופה, בעריכת שמעון פדרבוש, ירושלים, 1958, עמ' 451-460.

יהדות גרמניה לנסות ולמצוא דרכים שתאפשרנה להם להגר ולמצוא פתרונות למבוכה ולחוסר הוודאות שאחזו בהם.

ביולי 1933 התנהל משא ומתן בין הסוכנות היהודית, ההתאחדות הציונית הגרמנית ומשרד הכלכלה הגרמני בנוגע לאפשרות שיהודים גרמנים יוכלו להגר לארץ ישראל ולקחת עימם חלק מרכושם. עוד באפריל אותה שנה גרס חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית בסוכנות, כי הדרך לעניין את הממשלה הגרמנית בהוצאת רכוש יהודי מגרמניה תהיה באמצעות יצוא סחורות גרמניות לארץ ישראל.³³ בדרך זו, טען ארלוזורוב, תתאפשר הנעת גלגלי התעשייה הגרמנית שהואטה בשל תנועת החרם האנטי גרמני.³⁴ ארלוזורוב סבר כי ניתן להכפיל את היבוא הגרמני לארץ ישראל, וכי לשם כך יש להתנהל בהקשר זה באופן שאינו רגשי, קרי שאינו מביא בחשבון רק את תנועת החרם כאפשרות פעולה יחידה מול גרמניה.³⁵

המשברים שפקדו את הכלכלה העולמית בכלל ואת זו הגרמנית בפרט הביאו לידי כך שהאפשרויות להוצאת מטבע זר מגרמניה בראשית שנות השלושים היו מוגבלות. דבר זה לא השתנה לאחר עליית הנאצים לשלטון. עם זאת, בשל הרצון לעודד הגירה של יהודים מתחומי גרמניה, אפשרו הרשויות הגרמניות ליהודים ששאפו להגר לארץ ישראל הסדר מיוחד שהתיר להם להוציא אלף ליש"ט, ולקבל כך אשרת הגירה מסוג A-1 מהמנדט הבריטי.³⁶ ההתאחדות הציונית הגרמנית פתחה במשא ומתן עם פקידים גרמנים להעברת הון יהודי מגרמניה באמצעות סחורות. המשא ומתן נוהל בעזרתו של סם כהן, איש עסקים שהיה בעל קשרים ענפים במשרדי הכלכלה והחוץ הגרמניים,

33 חיים ארלוזורוב נרצח בחוף תל אביב ביוני 1933. ההשערה הייתה כי הרצח היה קשור לפעילותו לקידום הסכם ההעברה, אולם תעלומת הרצח לא נתבררה עד היום. ראו: דוח ועדת בכור – ועדת החקירה לרצח חיים ארלוזורוב, פ' 4089/10, א"מ.

34 יפעת וייס, 'הסכם ההעברה ותנועת החרם – דילמה יהודית ערב השואה', יד ושם – קובץ מחקרים, כו (1998), עמ' 99-131.

35 יואב גלבר, 'המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1933-1935', ילקוט מורשת, יז (1974), עמ' 110-108.

36 יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים 1990, עמ' 24. המנדט הבריטי הגביל את מכסת ההגירה היהודית ליכולת הקליטה הכלכלית של פלשתינה. קרי, יכולת הקליטה הכלכלית הייתה כרוכה ביבוא הון. על הפרשנויות השונות למכסות ולהיתרי מכסות ההגירה של המנדט הבריטי ראו: אביבה חלמיש, במרוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים 2006, עמ' 49-72.

ובתיווכו של זיגפריד מוזס, מראשי ההתאחדות הציונית הגרמנית. בסופו של המשא ומתן, החל ממאי 1933, קיבלה חברת הנוטע – חברה שהוקמה בשנת 1924 במטרה לגייס הון להקמת מושבות בארץ ישראל ושאפה עוד טרם עליית הנאצים לשלטון למשוך הון יהודי מגרמניה להשקעה במפעל הפרדסנות וההתיישבות בארץ ישראל – היתר להשתמש בכספים שיופקו לזכותה בחשבונות מארקים חסומים בבנק גרמני כדי לשלם בעד סחורות שביקשה לייצא מגרמניה לארץ ישראל. בזכות הסכם זה הצליחו יהודים גרמנים להגר מגרמניה ולהעביר את רכושם. בה בעת, ההסכם חתר תחת תנועת החרם שפעלה נגד גרמניה, ואולי אף ייתר אותה, ויצר התנגדות סוערת ביישוב היהודי בארץ ישראל.³⁷

בזמן חתימת הסכם המשא ומתן של סם כהן וחברת הנוטע עם משרד הכלכלה הועברו הצעות שונות מצד יהודים גרמנים שביקשו לנצל את ההזדמנות של הסכם מעין זה כדי לנייד הון יהודי-גרמני אל מחוץ לגרמניה. שניים מהם היו הרמן אלרן, בשם בנק איגנץ אלרן בקרלסרוהה, ואלפרד פויכטוונגר, ששימש באותה עת מזכיר ראשי בבנק Lazard Speyer-Ellisen והחל משנת 1934 היה שותף בבנק יפת בירושלים. השניים ניהלו, כל אחד בנפרד, תכתובת עם משרד הכלכלה הגרמני בנוגע לאפשרות לפתוח בנק בארץ ישראל (במקרה של פויכטוונגר) או סניף של בנק (במקרה של אלרן). שניהם טענו שהשוק הארץ-ישראלי הוא מעין אדמת בור שאפשר להופכה למניבה מאוד, ועל כן הכלכלה הגרמנית יכולה לצאת נשכרת מההתפתחות הכלכלית בארץ ישראל. אלפרד פויכטוונגר כתב למשרד הכלכלה הגרמני כי בארץ ישראל חסרים ענפים כלכליים כמו ניהול נכסים ויעוץ בענייני הון או מוסדות המכירים את ההתנהלות הגרמנית. לפיכך הוא ביקש להקדיש את מרצו ולקדם את הקשרים הכלכליים בין ארץ ישראל וגרמניה, בתחום של מימון יצוא במיוחד.³⁸ אלרן מצידו התחיל את ההתכתבות עם משרד הכלכלה עוד במאי 1933, במזכר המפרט את מצבה הכלכלי של ארץ ישראל.

37 גלבר (לעיל, הערה 36), עמ' 35-50, *Vermögenstransfer nach Palästina*; Francis R. Nicosia, *Zionism and Anti-Semitism 1933-1939*, Tel Aviv 1962, pp. 145-148; Cambridge 2008, pp. 78-90

38 אלפרד פויכטוונגר למשרד הכלכלה, 17.5.1933, L368933, תיק R78326, R117319, ארכיון משרד החוץ, ברלין (להלן, אמח"ב).

במזכר הוא ציין את חשיבותו של נמל חיפה, את חיוניותו של צינור הנפט שמועבר מעירק, את התפתחותו של ענף התפוזים ואת האפשרויות הכלכליות הגלומות בנהר הירדן ובים המלח.³⁹ בדבריו אלו ביקש אלרן לרתום למטרתו את היתרונות הגלומים במעבר תרבותי-כלכלי. אלרן הדגיש כי מוסד בנקאי גרמני יוכל לסייע בהעברת חברות גרמניות ובעזרת מכתבי אשראי שיוכל לספק. לבנק גרמני, ציין אלרן במכתבו, יש יתרונות גדולים ביותר לדוברי גרמנית: שירות בשפת אימם ושמירת הקשרים עם המולדת הגרמנית. אלרן חתם את מכתבו באומרו כי הוא מתכוון לנסוע לפלשתינה ב־15 במאי וישמח לדעת אם ניתן יהיה לתמוך בתוכניתו.⁴⁰

בינתיים החל הממשל הגרמני להפנות יהודים שהתעניינו בהגירה לחברת הנוטע. זו רכשה לעצמה תוך זמן קצר מונופול להעברת סחורות גרמניות לארץ ישראל תמורת תשלום ברייכסמארקים חסומים – כסף של יהודים שלא ניתן היה להוציא מגרמניה.⁴¹ ההנהגה הציונית בברלין ובלונדון, וכן חברי הנהלת הסוכנות היהודית ארלוזורוב וורנר סנטור, התנגדו להסכם שעיקרו פרטי, וביקשו להרחיב את ההסכם בין הממשל הגרמני והנוטע לגופים כלכליים נוספים שייצגו את האינטרס הלאומי היהודי. הם ביקשו לכלול בהסכם גם את תנועת הפועלים. אולם רצח ארלוזורוב ביוני של אותה שנה קטע את המשא ומתן. במשרד הכלכלה הגרמני וכן אצל היינריך וולף, הקונסול הכללי של גרמניה בירושלים, שאהד את המטרות הציוניות, נוצר הרושם כי סם כהן אינו רק נציג ההנהלה הציונית אלא גם איש רב השפעה ביישוב היהודי בארץ ישראל ובתנועה הציונית בכלל.⁴² בעקבות זאת, נחתם ביולי 1933 הסכם שני בין ההתאחדות הציונית הגרמנית ובין הממשל הגרמני, שאפשר לחברת הנוטע להרחיב את פעילותה בשני מישורים: ניתנה אפשרות לפתיחת

39 בנק איגנץ אלרן לטירש (Thiersch) (Memorandum), 4.5.1933, L369031-37 תיק R117392, אמח"ב.

40 בנק איגנץ אלרן לטירש, 4.5.1933, L369030 תיק R117392, אמח"ב.

41 שאול אש, 'ההעברה', עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, ירושלים 1974, עמ' 59-65.

42 שם, עמ' 64-65. עוד על וולף ופעילותו כקונסול הכללי בירושלים והדחתו בשנת 1935 בשל זוגתו היהודייה ראו: Francis R. Nicosia and Christopher R. Browning, 'Ambivalenz und Paradox bei der Durchsetzung der NS-Judenpolitik: Heinrich Wolff und Wilhelm Melchers', *Widerstand und Auswärtiges Amt: Diplomaten gegen Hitler*, eds. Jan Erik Schulte and Michael Wala, Munich 2013, pp. 197-223

חשבונות חסומים עד לסכום של שלושה מיליון רייכסמארק, ויצוא הסחורות הורחב ליצוא מוצרים מוגמרים. במסגרת ההסכם החדש הורשו יהודים שלא היו מעוניינים להגר באופן מיידי להעביר תשלומים לחשבון החסום של חברת הנוטע, דבר שלמעשה נגד את האינטרס הציוני.

הממשל הגרמני, שלא היה מצוי בנככי הפוליטיקה היהודית הפנימית, היה משוכנע כי ההסכם שחתם עליו היה עם המוסדות הלאומיים היהודיים.⁴³ אך לא ההסתדרות הציונית ולא הסוכנות היהודית שותפו במשא ומתן. גיאורג לנדאוואר, מזכ"ל ההסתדרות הציונית בגרמניה, טען בפני הגרמנים כי ההסכם שנתחם עם סם כהן הוא הסכם פרטי שלא אושר בידי המוסדות הלאומיים הציוניים, וכי בכוונתו לערער בפני משרד הכלכלה על הפניית העולים בעלי ההון לחברת הנוטע בלבד. לנדאוואר עשה ככל יכולתו לערער את המונופול של החברה. לשם כך גייס גם את חברו הרמן אלרן, משום הגישה שהייתה לו להנס שמיידט-רילקה (Schmidt-Roelke), מנהל מחלקת המזרח הקרוב במשרד החוץ הגרמני.

כאמור, אלרן היה עסוק באותה העת בניסיונות חוזרים ונשנים לקבל אישור להקמת סניף של בנק אייגנץ אלרן בארץ ישראל. באמצע יוני פגש אלרן את נציג המשטר ד"ר פלאד (Flad) ואת השמאי ד"ר שניידר. על שיחתם זו כתב אלרן לשר הכלכלה מכתב מפורט ובו שטח את בקשתו. במכתבו הדגיש אלרן כי יהודים רבים אינם יכולים עוד להרוויח את לחמם בגרמניה ובשל כך הם מחפשים את דרכם החוצה. היעד הראשון שאליו יבקשו להגר הוא ארץ ישראל, ויתרונותיה, כך הסביר אלרן, רבים. הוא חזר על הטענות שהשמיע כבר בחודש מאי והדגיש את הפוטנציאל של ענף התפוזים והתעשיות הכימיות בים המלח עבור כלכלתה של גרמניה. חומרי גלם כגון מכונות, חומרי בניין וכימיקלים יוכלו להיות זרז להתפתחות היצוא הגרמני לפלשתינה. אלרן חתם את מכתבו בהסבירו כי לדעתו יש להעמיק את המסחר עם ארץ ישראל ולא להשאירו בידי האנגלים, בפרט לא אחרי תערוכת אנגלו-פלשתינה שזה עתה ננעלה בלונדון.⁴⁴ ניכר כי אלרן ניצל ביודעין את המתח בין גרמניה לאנגליה

43 גלבר טוען כי הגרמנים לקחו את הרעיון של לנדאוואר לצרף את בנק אנגלו-פלשתינה ושילבו אותו בהסכם עם כהן, דבר שמוכיח שהגרמנים לא עמדו על ההבדלים בין החוגים האזרחיים לחוגים המוסדיים בארץ ישראל; גלבר (לעיל, הערה 35), עמ' 121.

44 אלרן לשר הכלכלה, 18.6.1933, L369046-50, תיק R117391, אמח"ב. התערוכה בלונדון נערכה

וניסה לרתום את מקבלי ההחלטות הגרמנים לטובת תוכניתו על ידי העלאת שאלת מרחבי השליטה הכלכליים. אלרן טען במכתבו כי המשק בארץ ישראל ישגשג בעקבות הגירתם של היהודים הגרמנים, ובשל כך אל לה לגרמניה לוותר על הזדמנות ייחודית להיות בעלת השפעה באזור חשוב כל כך.⁴⁵

חודש לאחר מכן, ב-20 ביולי 1933, נפגש אלרן עם שמידט-רילקה ושטח בפניו את תפיסתו של לנדאוואר בדבר השותפות עם הנוטע והדרת המוסדות הציוניים מן ההסכם.⁴⁶ בדרכו חזרה מברלין לקרלסרוהה יצר אלרן קשר עם לנדאוואר ודיווח לו על שיחתו עם שמידט-רילקה.⁴⁷ בשיחה זו הבין אלרן מלנדאוואר כי הממשל הנאצי תפס את סם כהן כדמות מובילה ביישוב. בעקבות זאת שלח אלרן מברק בהול לשמידט-רילקה וכתב כי עוד באותו יום ישלח אליו 'הצעות לתוכניות הטרנספר' וביקש כי 'ישקול כל תקנות לביצוע ההסכם'.⁴⁸ אלרן הבהיר במכתבו כי הוא כותב מתוך תחושת אחריות והשתמש במושג הלטיני *principiis obsta*, שפירושו להתנגד לדברים מוקדם ככל האפשר כדי למנוע נזק, להכין מראש מענה לצרה או בעיה שעלולה להתרחש. בתוך כך כתב אלרן כי הוא מבקש למנוע מעניין הטרנספר להפוך ל'עסקים', אך בה בעת הביע חשש כי ההסכם כפי שנחתם עם הנוטע יפגע בסיכוייה של גרמניה למצוא שוקי יצוא מרכזיים בארץ ישראל שיוכלו להתאפשר באמצעות העברת הסחורות של יהודי גרמניה. כלפי סם כהן הוא ביטא כבוד. הוא הודה כי אינו מכיר אותו אישית וציין כי הוא סוחר פיקח (*sehr geschäftstüchtig*). עם זאת, הוא הביע את חששו כי הנמצאים בארץ ישראל אינם מכירים את המצב בגרמניה לאשורו ומקבלים בברכה כל מי שמבחינתם נושא את הבשורה של העברת סחורות של יהודי גרמניה לארץ ישראל, ובדרך זו מאפשרים את פתיחת ארץ ישראל לשוק הגרמני.⁴⁹ בכך יש משום רמז ברור לשמידט-רילקה

בתאריכים 7-17 ביוני 1933, במטרה לחשוף את החברות והארגונים הפעילים בארץ ישראל ואת תושבי הארץ והגאוגרפיה שלה.

45 ש.ם.

46 לנדאוואר להופיין, 21.7.1933, S-25/9706, ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ).

47 Edwin Black, *The Transfer Agreement: The Dramatic Story of the Pact between the Third Reich and Jewish Palestine*, New York 2001, pp. 231-234

48 אלרן לשמידט-רילקה, 21.7.1933, L57/71, אצ"מ.

49 ש.ם, עמ' 3.

כי ראוי לרתום להסכם גם את התנועה הציונית, שכן רק היא תוכל להחליט על הפסקת החרם על מוצרים גרמניים מצד היישוב היהודי בארץ ישראל.⁵⁰ אלרן חזר והזכיר במכתבו כי לדעתו אין לחתום על הסכם עם חברת הנוטע בלבד וכי יש לשתף את המוסדות הלאומיים בהסכם שכזה. כל זאת כדי ליצור הסכם רחב ויציב שיתקבל על ידי שכבות רחבות של היהודים בארץ ישראל ובגרמניה כאחד.

כפי שאלרן הבטיח, עוד באותו היום יצא מכתב נוסף מקרלסרוהה לברלין, ובו ביקש מפורשות משמידט-רילקה פטור מ'מס הבריחה' (Reichsfluchtsteuer) שעמד על 25% משווי נכסי המבקשים להגר.⁵¹ אלרן ציין במכתבו כי בחוק שנחקק בשנת 1931 נכתב כי ניתן לפטור מן המס מי ששהותו היא במקום שיש בו אינטרס גרמני.⁵² לדעת אלרן, האינטרס הגרמני בארץ ישראל גדול ולו בגלל המהגרים היהודים שאינם יכולים כרגע למצוא בנק אשר יוכל לתת להם את השירות שהתרגלו אליו בגרמניה. גם בדוגמה זו ניתן לזהות את דרך פעולתו העסקית של אלרן בתוך ההקשר של תרבות כלכלית במערב. אלרן הדגיש את היותו גשר בין האינטרסים הגרמניים בפלשתינה ובין האינטרסים של היהודים הגרמנים בארץ ישראל. 'אני מאמין', חתם אלרן את מכתבו, 'כי דווקא בשעה זו ייסודו של בנק גרמני אינו רק נשען על האינטרס הגרמני ומוצדק כלכלית, אלא גם נראה בהחלט ראוי'.⁵³ אלרן שלח מכתבים נוספים ביולי ואוגוסט 1933, והמשיך להסביר בהם על הצורך בבנק גרמני בארץ ישראל ועל האפשרות לוותר למענו על מס הבריחה. גם הקונסול הגרמני בפלשתינה היינריך וולף לא ראה סיבה שלא להיענות לבקשתו של אלרן, וכתב כי בניגוד לאדם אשר מבקש להעתיק את עסקיו לארץ ישראל ו'ישרוף

50 בלק (לעיל, הערה 47), עמ' 233.

51 מס הבריחה הונהג בגרמניה כאמור עוד טרם עליית הנאצים לשלטון, אך אחרי 1933 הושת מס של 25% על כל מי שבידיו רכוש של יותר מ-200 אלף רייכסמארק או הכנסה של יותר מ-20 אלף רייכסמארק. ראו: Susanne Meinel and Jutta Zwilling, *Legalisierter Raub: Die Ausplünderung der Juden im Nationalsozialismus durch die Reichsfinanzverwaltung in Hessen*, Frankfurt 2004, pp. 33–36

52 בנק אלרן לשמידט-רילקה, 21.7.1933, R117391, L369022-369025, אמח"ב.

53 שם.

את הגשרים מאחוריו', לאלרן יש בנק מתפקד בגרמניה ולכן הוא ימשיך להיות חלק מהבנק בקרלסרוהה.⁵⁴

בה בעת שאלרן ניסה ללא הצלחה לשכנע את משרד הכלכלה הגרמני בנחיצותו של בנק גרמני בארץ ישראל, הופנו לחצים רבים מצד המוסדות הציוניים כלפי הנוטע והממסד הגרמני לסגת מן ההסכם שנחתם ב-18 ביולי עם החברה ולהמירו בהסכם דומה עם בנק אנגלו-פלשתינה שבראשו עמד גיאורג הופיין.⁵⁵ באוגוסט 1933 נפתחו שני חשבונות מיוחדים בשני בנקים גרמניים-יהודיים גדולים – ורבורג בהמבורג ווסרמן בברלין – ובהם הורשו יהודים להפקיד סכומים של עד 50 אלף רייכסמארק למשפחה לשם רכישת סחורות גרמניות והעברתן לארץ ישראל.⁵⁶ בשיתוף עם בנקים אלה הוקמה באותו הזמן חברת נאמנות בגרמניה – פאלטרוי (Paltreu) – שסייעה בהעברת הכספים.⁵⁷ נראה כי לאחר פניותיו של אלרן, שסייעו לקדם את המשא ומתן עם בנק אנגלו-פלשתינה, הוא חדל מלהיות שותף בדיונים על ההסכם. אולי בשל כך כתב אלרן להופיין ביולי והסב את תשומת ליבו לכך שלדעתו יש להסכים שסכומי הכסף יושקעו בארץ ישראל. 'לא יהיה בכך היגיון', התריע אלרן, 'אם במסגרת הסכם שכזה יועברו סכומי כסף, יעקפו את ארץ ישראל ויושקעו בסופו באיזושהי ארץ אחרת'.⁵⁸

הסכם ההעברה נחתם לאחר שוך ההלם הראשוני מעליית הנאצים לשלטון, מיום החרם על המוצרים היהודים, מהאווירה האלימה ברחוב הגרמני ומהחקיקה האנטי-יהודית בראשית 1933. בניגוד לתחושת הרחיפות שאחזה ביהודי גרמניה באמצע שנות השלושים, ההנהגה הציונית והסוכנות היהודית בהנהגת סנטור בפרט, שאחרי רצח ארלוזורוב לא עמדה בחזית המשא ומתן

54 הקונסול הגרמני למשרד החוץ, 24.8.1933, L369143-369146, R117392, וכן הקונסול הגרמני למשרד החוץ, 19.7.1933, L369026-369027, R117391, אמח"ב.

55 במכתב מאלרן לאריך נאי (Ney), ממובילי החרם על גרמניה, כתב אלרן כי הסכם ההעברה טוב יותר ממה שניתן היה לצפות, אך כעת מצפה משרד החוץ הגרמני שיופסק את החרם לחלוטין. אלרן לנאי, 25.7.1933, א"א.

56 ראו גם: Edurd Rosenbaum and Ari J. Sherman, *M. M. Warburg & Co. 1798–1938: Merchant Bankers of Hamburg*, London 1979, pp. 144–157

57 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*, London, 1994, pp. 5–29. ראו גם: Paltreu – Palästina Treuhandstelle zur Beratung deutscher Juden GMBH

58 אלרן להופיין, 28.7.1933, 57/71L, אצ"מ.

עם הגרמנים, נקטו בגישה כי העברת הרכוש תימשך זמן רב ותהיה הדרגתית. עד 1939 הועברו לארץ ישראל כשמונה מיליון ל"י.⁵⁹

שנות השלושים: בין גרמניה לארץ ישראל

אלרן הגיע לארץ ישראל בגפו בנובמבר 1933. בקרלסרוהה נותרו אשתו בסי וארבעת ילדיו הקטנים.⁶⁰ בהגיעו לארץ ישראל נפגש אלרן עם הופיין, מנהלו של בנק אנגלו-פלשתינה, עימו, כך על פי עדותו של אלרן, היה לו שיתוף פעולה רב שנים ופורה. בעידודו של הופיין נפתח סניף בנק אלרן הראשון כבר ב-25 בדצמבר 1933 ברחוב רוטשילד 7 בתל אביב. הבנק הקטן, 22 מ"ר גודלו, החל לקבל לקוחות ומשקיעים יוצאי גרמניה. עד מהרה היה הסניף הקטן צר מלהכיל, ולא אחת פקידים כתבו על ברכיהם כיוון ששולחן פנוי לא היה בנמצא. בשל כך עבר הסניף ב-1935 לרוטשילד 3. אלרן היה מנכ"ל הבנק וזיגפריד ברין מנהלו. הסניף ברוטשילד 3 היה לסניף הדגל של הבנק עד לסגירתו בסוף שנות השישים.

השנים היו שנות גאות כלכלית בארץ ישראל. הממשלה הבריטית נמנעה ככל האפשר מהתערבות במשק הארץ-ישראלי, ולכן לא התערבה בסחר החוץ ובתנועות פיננסיות, והמערכת הכלכלית התבלטה בשיעורי מכס נמוכים. גם תחום הבנקאות נהנה מליברליות קיצונית, וכך עסקי הבנקאות הותרו לכל תאגיד רשום, ללא הגבלות של הון מינימלי לפתיחת הבנק, מאזן הבנק או ריביות.⁶¹ בשל שיטת המטבע שקבעה שאי אפשר להנפיק מזומנים אלא דרך המרת מטבע חוץ, לא היה בנק מרכזי שניהל וייצר מדיניות כלכלית. בתקופת העלייה החמישית, בין השנים 1933 עד 1939, הגיעו לארץ ישראל כ-250 אלף עולים, מעט יותר מחמישית מהם היו מארצות דוברות גרמנית. רבים מהעולים יוצאי מרכז אירופה היו משכילים ועירוניים והשתייכו למעמד הבינוני-גבוה.⁶² עולים אלה יצרו עבור בנק אלרן ושאר הבנקים היהודיים גרמניים פלטפורמה

59 כחצי מיליארד ליש"ט של שנת 2019.

60 הבן החמישי נולד בארץ ישראל.

61 ראו: נחום גרוס, 'הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט', כלכלה וחברה בימי המנדט: 1918-1948, בעריכת אבי בראלי ונחום קרלינסקי, באר שבע 2003, עמ' 217-237.

62 נדב הלוי ורות קלינוב-מלול, ההתפתחות הכלכלית של ישראל, ירושלים 1975, עמ' 13.

למוסד בנקאי – ובה בעת חברתי ותרבותי – שיוכל לספק שירות בשפת אימם וישמור על קשרים עם המולדת הגרמנית.

בשנים 1932-1935 התרחבה המערכת הבנקאית בארץ ישראל באופן ניכר. 'הבנק הארצישראלי לתעשייה' נוסד בשנת 1933, וב-1935 קם 'בנק ארץ ישראל לדיסקונט' מהונן של משפחות רקנטי, קרסו ואלכו. בתקופה זו נוסד גם בנק האומה הערבית, שהצטרף לבנק הערבי שנוסד כבר בשנות העשרים. נוסף להם צצו מוסדות בנקאיים רבים, קיקיוניים לעיתים, אשר יצרו תחרות שיצאה משליטה בדמות ריביות גבוהות על פיקדונות והשקעות לא אמינות. כך בשנים 1934-1935 האמיר מספר הבנקים הרשומים לכ-80 ומספר אגודות האשראי היהודיות הגיע ל-50.⁶³

ריבוי לא מרוסן זה הביא לעיתים קרובות למשברים פיננסיים – בגלל הוצאה מבוהלת של פיקדונות מידי הבנקים, שלחלקם לא היה האשראי הנחוץ. המשברים המקומיים פרצו בעיקר בעת משברים כלכליים עולמיים ומקומיים כמו אלה של מלחמת חבש (1935), המרד הערבי (1936) או סיפוח חבל הסודטים על ידי הגרמנים (1938). בשל חוסר יציבות זו פרסמה ממשלת המנדט בשנים 1936-1937 פקודות בנקים, וקבעה בהן, בין השאר, כי הקמת בנק תותנה ברישיון מן הנציב העליון, ויתרה מכך – על כל בנק הוטלה החובה להציג הון מינימלי. כמו כן מונה מפקח על הבנקים וכל בנק נדרש להגיש מאזנים חודשיים ופיקח על מכסת נזילות. צעדים אלה הובילו לסגירה של יותר מ-30 מוסדות בנקאיים קטנים עד 1939.⁶⁴

למרות כל זאת, עד קום המדינה רוב המוסדות הבנקאיים בארץ ישראל היו קטנים ומספר הסניפים שלהם היה מצומצם. יוצאי דופן היו בנק אנגלו-פלשתינה ובנק ברקליס, ובמידה מסוימת גם בנק עותומן. ללא שליטה של בנק מרכזי (בנק אנגלו-פלשתינה שימש לפרקים כתחליף לבנק מרכזי) יכלו המוסדות הבנקאיים לסמוך רק על עצמם. אך מכיוון שתקופות אי-היציבות היו מרובות, המשק הארץ-ישראלי סבל מתנודות רבות שנבעו ממשברים בינלאומיים ומקומיים. היעדרו של בנק מרכזי השפיע גם על רמת הפיקוח על

63 מאיר חת, המוסדות הבנקאיים בישראל, ירושלים, 1966, עמ' 20-30.

64 אשר פושטר, בנקאות, הלכה ומעשה, ירושלים, 1960, עמ' 48-55. ב-1938 נמנו 48 בנקים מקומיים (כולל בנק אנגלו-פלשתינה שאומנם נרשם בלונדון אך היה בבעלות יהודית-ארצישראלית). 'מוסדות האשראי בא"י בשנת תרצ"ח', הבוקר, 4.4.1938.

המוסדות הבנקאיים, שאומנם תאמה את הגישה האנגלית הליברלית בתחום באותה התקופה, אך יצרה תופעות של מרמה והפרת אמון.⁶⁵ הבנקאים הגרמנים הביאו עימם מגרמניה את הבנקאות האישית, זו שפרחה בעולם הפיננסי המערב-אירופי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הבנקאות האישית עסקה במתן אשראי והתמחות בייעוץ פיננסי, והעניקה טיפול מיוחד וייחודי לפלח הלקוחות העסקיים והפרטיים שאותם ביקש הבנק לטפח. העיסוק באספקה של אשראי מסחרי, הכולל סחר חוץ ומסחר בניירות ערך, הזניק את הבנקאות הפרטית, וזו השפיעה על התפתחות משקים כמו גרמניה ובריטניה.⁶⁶ לבנקאות כזו נדרשו, מלבד סולידיות והגינות, גם מעגל לקוחות אמיד ומדיניות מוניטרית מכילה, במסגרתה לקוחותיו של הסניף (וגם עובדיו) הם ידידים הנהנים מיחס אישי.⁶⁷

ואכן, הבנקאות היהודית גרמנית בארץ ישראל השכילה למתג עצמה ככזו המדגישה את המגע האישי בין הלקוחות והבנק. אומנם לא רק הבנקאות הגרמנית התאפיינה בשיטת שירות זו, אך היו אלו הבנקאים הגרמנים אשר הובילו את השירות הבנקאי מסוג זה. רשת הקשרים החברתיים והעסקיים של הבנקאות האישית הייתה סוציו-תרבותית ואפשרה את הקשר האישי בין הבנקאי ללקוחותיו. בתוך מסגרת זו התמקדו הבנקים הגרמניים בשנות השלושים בהתבססות כמוסדות פיננסיים והתרכזו בעיקר בעסקי ניירות ערך, מטבעות חוץ והעברת הון מגרמניה, ובכך נתנו מענה למהגרים דוברי הגרמנית.⁶⁸ המורשת והתרבות הגרמנית באו לידי ביטוי לא רק בשפה הגרמנית, אלא גם בכורסאות העור העמוקות בחדרי ההמתנה ובידיות העץ שבהן נשמרו העיתונים היומיים, כנהוג בבתי הקפה בארצות שמהן הגיעו הבנקאים.⁶⁹

שלושת הבנקים שהגיעו מגרמניה נשאו אופי מסחרי מובהק, שכן הם ביקשו להיות לא רק מקור לאשראי ללקוחותיהם, אלא גם מכשיר לניהול

65 חת (לעיל, הערה 63), עמ' 27-28.

66 Stefanie Diaper, 'Merchant Banking in the Inter-war Period: The Case of Kleinworth Sons & Co.', *Business History*, 28, 4 (1986), pp. 55-76

67 יובל אליצור, הבנקאים: סיפורה של הרפתקה, ירושלים 1984, עמ' 43-45.

68 פושטר (לעיל, הערה 64), עמ' 52.

69 אליצור (לעיל, הערה 67), עמ' 43-45.

עסקיהם.⁷⁰ הם הביאו עימם הון וקשרים בינלאומיים ופיתחו מגוון של שירותים שנועדו לסייע ללקוחותיהם לפתח את עסקיהם. בנק יפת עסק לא רק בפיקדונות, אלא גם במימון עסקי יבוא ויצוא, באשראי דוקומנטרי (מסמך התחייבות בנקאי המבטיח את התשלום בעבור סחורה) ובסחר במטבעות ובמטילי כסף. היו לו מחלקה לניירות ערך וקרן נאמנות משלו, והוא נכנס לשותפויות בענפים עסקיים מגוונים. בנק פויכטוונגר עסק בעיקר בהשקעה בניירות ערך זרים, ובשנת 1938 רכש את הבנק הכללי המסחרי לאחר פטירת מייסדו יצחק פיירינג מברלין. בנק אלרן התרכז בפיתוח שוק ההון ולשם כך הקים לאחר קום המדינה גם חברת השקעות, שפעלה לאחר מכן בבורסה של תל אביב.⁷¹ השפעתם של בנקים אלה על מערכת הבנקאות והמסחר הייתה מסחררת. לדוגמה, בשנת 1934 לבדה היגרו לארץ ישראל כ-18 אלף יהודים גרמנים. 1,800 מתוכם עסקו בבנקאות ובמסחר, כולל יבוא ויצוא, ובזכות פעילותם ייסדו מהגרים יהודים בארץ ישראל בשנים 1933-1934 לא פחות מ-67 מפעלי תעשייה, בהם הועסקו יותר מ-800 פועלים.⁷²

טוב, מהר וזול ככל שניתן

כדי לממש את הסכם ההעברה הוקמה בנובמבר 1933, נוסף לחברת פאלטרוי בברלין, גם חברת נאמנות בארץ ישראל, חברת ההעברה. הקמתה של חברת הנאמנות לוותה בקשיים, בשל התנגדויות עזות שעורר ההסכם בקונגרס הציוני ה-18.⁷³ הסכם ההעברה יצא לדרך ובמסגרתו נוהלו שני סוגי חשבונות. החשבון האחד אפשר ליהודים לעלות לארץ ישראל ולחסל את רכושם בגרמניה בדרך של מכירת רייכסמארקים חסומים. החשבון האחר יועד לכאלו

70 חת, (לעיל, הערה 63), עמ' 23-24.

71 R. Kroener, 'Die neue Alija im Bankwesen', *10 Jahre Alija Chadasha*, ed. Benno Cohn, Tel Aviv-Yafo 1943, pp. 36-38; א"פ מיכאליס, 'מאה שנה בנקאות ומטבע בארץ-ישראל', רבעון לבנקאות, כג, 91 (1984), עמ' 87-89.

72 'עולי גרמניה בעיר', דבר, 10.11.1934.

73 על כך ראו: מה הן הטענות של מתנגדי הטרנספר? תל אביב תרצ"ד. על הפרדוקס הגלום בכך שמעצם תנועת החרם והחרדה שזו עוררה במוסדות הרייך השלישי התרצה הדרג הפוליטי בגרמניה והסכים להסדר, ראו: Avraham Barkai, 'German Interests in the Haavara-Transfer Agreement 1933-1939', *Leo Baeck Institute Yearbook*, XXV (1990), pp. 245-266

שלא ביקשו לצאת את גרמניה באופן מידי, אלא שימש כהשקעה לטווח ארוך אשר טמנה בחובה גם אפשרות הגירה עתידית.⁷⁴ סוג החשבון הראשון הביא לא רק להפסד של ערך הכסף בגרמניה, אלא גם להפסד של כ-15% מהנכסים בתקופה הראשונה. בשל כך התבקשה חברת ההעברה לספק מנגנון שיצמצם את הפסדם. בניגוד לכך, החשבון מן הסוג השני זימן אפשרויות עסקיות מרחיקות לכת, ומשום כך גורמים שונים, ובכלל זה בנקים, מצאו בו עניין רב.⁷⁵ עם זאת, מאמצע 1934 הופחתה הקצבת מטבע החוץ שנתנה חברת ההעברה לאלה שביקשו להגר לארץ ישראל. אלרן התקומם על כך וכתב אל קרוב משפחתו זיגמונד וסרמן, אחד מהבעלים של בנק וסרמן ואחד ממנהלי פאלטרוי. במכתבו טען אלרן כי המצב שנוצר שבו מהגרים צריכים להמתין זמן רב לשחרור כספם ולעומת זאת מי שמעביר את כספו לחשבון מיוחד ב' יכול ליהנות מכספו במהרה, אינו יכול להימשך עוד. 'כל כמה שאני מברך על כך שגם לאלו שעדיין חיים בגרמניה יש את האפשרות להכין לעצמם נחלה בארץ ישראל, כך אני גם בדעה שהחשובים ביותר צריכים להיות האנשים שמהגרים לכאן'.⁷⁶ אלרן הוסיף כי מבחינתו הוצאת הרכוש מגרמניה צריכה להתבצע 'טוב, מהר, וזול ככל שניתן', כי הרי לא ייתכן שאלה שצריכים להתקיים מהכסף נאלצים לחכות תשעה חודשים, והמליץ להחליף את האחראי לנושא.⁷⁷ למרות מאמציו של אלרן, המצב אף החמיר בחודשים שלאחר מכן, ובקיץ 1935 סיפק הבנק המרכזי הגרמני מכסה חודשית של 14 אלף ל"י בלבד. משמעות הדבר הייתה שרק 14 בעלי הון יכלו להוציא את כספם, שכן לכל בעל הון הותר להוציא עימו מגרמניה סכום השווה לערך 1,000 ל"י. בסתיו

74 בתחילה הורשו המהגרים להפקיד לחשבון א' סכום של עד שלושה מיליון רייכסמארק ולחשבון ב' סכום של 50 אלף רייכסמארק לנפש, אולם כבר בתחילת 1934 נתקיים משא ומתן להעלאת הסכום, ובסיכומו ניתן היה להפקיד עוד שלושה מיליון מרק לחשבון א' ושבעה מיליון מרק נוספים לחשבון ב'. לסקירה תמציתית על תולדותיה, מהותה ופעולותיה של חברת העברה, ראו: מה זה טרנספר?, תל אביב 1934, L51/2190, אצ"מ.

75 גלבר, 'המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1933-1935 (ב), ילקוט מורשת, יח (1974), עמ' 33-39; Adam S. Hofri-Winogradow, 'The Legal Structure of the Ha'avara (Transfer) Agreement: Design and Operation', *National Economies: Volks-Wirtschaft, Racism and Economy in Europe between the Wars (1918-1939/45)*, eds. Christoph Kreutzmueller, Michael Wild and Moshe Zimmermann, Cambridge 2015, pp. 97-107

76 מכתב מאלרן לווסרמן, 15.11.1934, L51/2190, אצ"מ.

77 שם.

של אותה שנה הוגדלה המכסה ל-20 בעלי הון, אך הדבר לא הועיל בשל התור הארוך של ממתנים לאישור העברת הכספים.⁷⁸ רכוש רב זרם לארץ ישראל בצורה של העברת מכונות להקמת מפעל או לשותפות עם מפעל קיים. כך לדוגמה, תחום יצוא התפוזים שנוהל עד שנת 1934 ללא תיווך של חברת ההעברה, ושבעטיו ביקשה הנוטע להתחיל במסחר עם גרמניה, נמסר בשנים 1934-1937 לחברת ההעברה כחלק מההסכמים שנחתמו בין משלחי הפרי היהודים, הערכים והגרמנים ובין חברת ההעברה וממשלת גרמניה.⁷⁹ יצוא ארץ-ישראלי זה זכה לתשלום בצורת סחורות ומזומנים שהועברו דרך חברת ההעברה.⁸⁰ לדוגמה, בתיווכו של בנק יפת, קיבלה במאי 1935 חברת IG Farben – ששנים לאחר מכן הואשמו מנהליה בביצוע פשעי מלחמה בשל חלקם בהקמה ובהפעלת מחנה ההשמדה אושוויץ – היתר להשתמש בסכום של 25 אלף ל"י בתמורה ליצוא תפוזים.⁸¹ משקיעים גרמנים הזרימו כספים למפעלים רבים בארץ. הנתונים מהשנה הראשונה להסכם ההעברה מדגימים זאת היטב. עד נובמבר 1934 העבירו יהודי גרמניה לחשבונות ההעברה 18 מיליון רייכסמארק. מהסכום הכולל הזה שהועבר בגרמניה הועברו עד אותה תקופה 8.25 מיליון רייכסמארק למשק הארץ-ישראלי, מהם סולקו לעולים בודדים להשקעות במפעלים פרודוקטיביים 6 מיליון ולחברות כ-2.5 מיליון.⁸² הרמן אלרן עצמו העביר את רוב הונו מגרמניה באמצעות יצוא של מכונות אופל ומכונות תעשייה. חלק מהמכונות הללו שימשו בהמשך לפיתוח התעשייה. לדוגמה מפעל הטקסטיל לודז'יה, שהוקם כבר בשנת 1924 על ידי יהודים יוצאי העיר לודז' והפך

78 דניאל פרנקל, על פי תהום: המדיניות הציונית ושאלת יהודי גרמניה 1933-1938, ירושלים 1994, עמ' 196-200.

79 ורנר פילכנפלד, פוליטיקה יהודית במסחר על ידי הסכמים עם מדינות אירופה, תל אביב 1939, עמ' 12-15.

80 ראו מכתבים רבים בנושא ייצוא התפוזים מבנק אלרן ובנק יפת, למשל בתיקים L51/2254, L51/2244, L51/2244, אצ"מ.

81 בנק אפ"ק הנהלה מרכזית לסניף תל אביב, 20.5.1935, L51/2146, אצ"מ. עוד על חברת IG Farben וחלקה בפשעי מלחמה, ראו: אליעזר שוורץ, 'חלקו של אייגה פארבן באושוויץ בהקמת מחנה ההשמדה בירקנאו', יד ושם – קובץ מחקרים, לח, 2 (2010), עמ' 11-38.

82 ל' דוד לרב הוז, 18.11.1934, L51/2190, אצ"מ.

במחצית השנייה של שנות השלושים לאחד המפעלים הבולטים של היישוב היהודי.⁸³

אומדני מאזן התשלומים של ארץ ישראל באותה תקופה מורים על יבוא הון נרחב, אשר חלקו הארי שימש להשקעה מקומית. ההשפעה של תהליך זה על המשק הארץ-ישראלי באה לידי ביטוי לא רק בעלייה במספר המוצרים שהגיעו למשק, אלא גם בתרומתו של יבוא ההון להרחבת הרשת הכלכלית של היישוב, וכפועל יוצא – להגדלת הפעילות הכלכלית והתעסוקתית. גידול זה הביא בעקבותיו לעליית מחירים, לגידול ביבוא ולצמצום ביצוא. גידול עודף היבוא הביא בתורו לצמצום אמצעי התשלום במשק והשפיע במישרין על יכולת ההתרחבות של המשק ולבלימתה.⁸⁴

מובן כי בחלק מהמקרים מעבר הסחורות לא התבצע לשביעות רצונם של כל הצדדים. כך לדוגמה במקרה של מפעל עסיס שהוקם בשנת 1929 כדי לשווק רכוז מיץ טבעי לאירופה והתפתח בשנות השלושים, בין היתר בזכות הסכם ההעברה. יהודים גרמנים שהשקיעו במפעל התמרמרו באמצע 1937 ודרשו פיצויים מכיוון שהכסף שהשקיעו לא זכה לתמורה המשוערת וערכו ירד.⁸⁵ אלרן כתב לבן דודו קרל כי בנק אלרן והחברות-הבנות שלו העבירו בהעברה אישית כשלושה מיליון רייכסמארק, והוסיף כי 'ה-100 אלף בקירוב של עסיס הם הפעם היחידה שמשהו השתבש'.⁸⁶ מקרה נוסף אירע בשלהי הסכם ההעברה, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה. אז בית מסחר בתל אביב הזמין מסמרים מגרמניה ובנק אלרן הכשיר ערבות לבית המסחר בסך 300 ל"י, אלא שעם פרוץ המלחמה הופסק המסחר עם גרמניה והסחורה לא הגיעה ליעדה. למרות זאת, חברת ההעברה תבעה בשנת 1941 על ידי עורך הדין שלה פליכס רוזנבליט (לימים שר המשפטים הראשון, פנחס רוזן) את סכום הערבות מבנק אלרן.⁸⁷

83 אריה אריאלי, 'שבעים שנה ועוד אחת ל"לודו"ה' – 1924-1995, ילקוט לטקסטיל, 140 (1994), עמ' 20-22.

84 מיכאל מיכאלי, סחר החוץ ויבוא ההון בישראל, תל אביב 1963, עמ' 1-21.

85 אלרן להורווייל (Horwill) בוחן הבנקים, 12.8.1937, א"א.

86 המטבע לא מצוין, אך כפי הנראה מדובר ברייכסמארק. הרמן אלרן לקרל אלרן, 13.9.1937, א"א.

87 'כשהמלחמה הפסיקה את סחר "העברה" עם גרמניה, המשקיף, 29.5.1941. מסמרים היו סחורה שנויה במחלוקת ביישוב. היישוב שייצר מסמרים בעצמו בראשית תקופת ההעברה הקטין מאוד את תוצרתו בשל יבוא הסחורות מגרמניה במסגרת הסכם ההעברה, דבר שעורר תרעומת. ראו לדוגמה:

בעקבות הסכם ההעברה נחתמו עד 1939 הסכמים גם עם מדינות אחרות שאזרחיהן היהודים ביקשו להגר (כגון אוסטריה, הונגריה, סלובקיה ויוגוסלביה), ומשום כך הסכומים שהועברו במסגרת הסכם ההעברה הלכו והצטברו. אלא שהשוק הארץ-ישראלי הקטן לא יכול היה לקלוט את כל ההון שעבר דרך ההסכם, ועל כן התעורר הצורך למצוא שווקים חלופיים לסחורות הגרמניות. לפיכך, הקימה חברת ההעברה סניפים להפצת סחורות גרמניות בסוריה, בעירק ובמצרים. החשש מתחרות בין הסחורות הגרמניות לסחורות מתוצרת מקומית וחשש לניגוד אינטרסים בין שאיפות התנועה הציונית ובין הסחורות המועברות מגרמניה, יצר מתיחות בין היצרנים המקומיים ליבואני סחורות הסכם ההעברה.⁸⁸

עם זאת, הסכם ההעברה שיפר את מצבו של המשק ביישוב. עדות לכך היא העובדה שגם שנת 1936 הסתיימה בתנופת פיתוח גדולה ובסופה היו בארץ ישראל 100 מפעלים ובהם 1,743 עובדים שעסקו בייצור של דברי מאכל, כימיקלים, מוצרי עץ, דפוס, חשמל, ביגוד, מתכת, סיגרים, מיצי פירות, תרופות, זכוכית, חרסינה, קרמיקה ועוד.⁸⁹ בחמש שנות העברה (1933-1938) הועברו לארץ ישראל כ-8 מיליון ל"י, כ-77% מהן כסחורות.⁹⁰ השקעות שנעשו בתיווכם של הבנקים הגרמניים במסגרת הסכם ההעברה דווחו לפרקים בעיתונות המקומית. כך לדוגמה בינואר 1935 דיווח דואר היום כי בעזרתו של בנק יפת נוסדה בירושלים חברה בעלת הון של 50 אלף ליש"ט לשם העברת סחורות גרמניות של תעשייה כבדה לארץ ישראל.⁹¹ שיתוף הפעולה שצמח מהסכם ההעברה התרחב לאחר שבשנת 1937 נכנס בנק יפת לשותפות בקבוצה בנקאית בינלאומית (שבראשה עמד בנק אנגלו-פלשתינה), אשר העמידה לרשות תורמים יהודים אפשרות לקניית רייכסמראקים כחלק מהסכם

⁸⁸ 'המסמרים הללו שאנו משתמשים בהם', דבר, 10.11.1936; 'המסמרים שמכניסים בעזרת הטראנספר מתחרה בתוצאת ארץ ישראל', הירדן, 12.12.1935.

⁸⁹ לדוגמה, אלרן למשרדי ההעברה, 6.10.1935, S53/1625, אצ"מ.

⁹⁰ ש"פ דורון, 'לפני היות הבורסה', רבעון לבנקאות, 136 (1996), עמ' 88-106.

⁹¹ ורנר פייילכנפלד, חמש שנים לעליה היהודית מגרמניה ולהעברת הון באמצעות 'העברה' 1933-1938, תל אביב 1935, עמ' 23-24, 32.

⁹¹ 'עוד טראנספר', דואר היום, 1.1.1935.

ההעברה.⁹² אולם הקשיים שהערים המשטר בגרמניה העמיקו לקראת סוף שנות השלושים, ערך התמורה לרכוש שהועבר במסגרת הסכם ההעברה הצטמצם, ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה, אז הופסקה העברת ההון מגרמניה, התגבר הקושי בהעברת מוצרים והון ופחתה הכדאיות של העברות אלו.⁹³ דרך אחרת להעברת ההון מגרמניה, שהייתה למעשה המועדפת על בעלי ההון, הייתה העברת כסף תמורת אגרות חוב או מניות של חברות כמו מקורות, רסקו, הכשרת הישוב ועוד, שהוקמו והתרחבו מאוד בעקבות הביקוש של עולי גרמניה לנכסים פיננסיים.⁹⁴ עובדה זו היא כשלעצמה עדות לכך שפיתוח שוק ניירות הערך היה פועל יוצא ישיר מהתפתחותו והתרחבותו של הסכם ההעברה. בגרמניה, כאמור, עסקו הבנקים היהודיים-גרמניים בקנייה ומכירה של ניירות ערך באופן יום-יומי. שוק זה לא היה קיים כלל בארץ ישראל בעת שהגיעו, אך משום שסחר בניירות ערך היה מרכיב מרכזי בהתנהלות העסקית שלהם הם פעלו לייסוד מפעל חליפין. הבורסה לניירות ערך הוקמה בתל אביב בשנת 1953, אך למעשה כבר משנת 1935 עסקו הבנקים בסחר חליפין של ניירות ערך. זיגפריד זולהיימר (1893-1963), יליד במברג אשר שימש בשנות העשרים כמנהל ה'דארמשטאטר אונד נציונל בנק' (Darmstädter und Nationalbank) בכרלין, וינה ופראג, היגר בשנת 1934 לארץ ישראל והתמנה לעוזר המנכ"ל של בנק אנגלו-פלשתינה. זולהיימר הציע בשנת 1935 למסד את נושא ניירות הערך ועוד באותה שנה הוקמה לשכת החליפין לניירות ערך או 'הבורסה הקטנה' בבנק אנגלו-פלשתינה בנחלת בנימין. המסחר בלשכה התנהל חמישה ימים בשבוע למשך שעה בלבד לפני הצוהריים.⁹⁵ המקום הזכיר את חדרי הישיבות בבנקים בגרמניה – עם כיסאות מרופדים ושולחן מלבני – אך הדיונים התנהלו ברובם בעברית. לעיתים ביקשו חלק מהחברים שהעברית עדיין לא הייתה שגורה בפיהם לעבור לגרמנית.⁹⁶ תשע חברות הנפיקו ניירות ערך בשוק המקומי בשנים 1933-1937, בערך כולל של 3.6

92 'מארכים של "העברה" לתמיכה ביהודים היושבים בגרמניה', דבר, 21.5.1937.

93 'שינוי במנגנון ההעברה:', עתון למסחר, 1.10.1937.

94 ראו לדוגמה קניית מניות בחברת חשמל של בנק אלרן, בנק אנגלו-פלשתינה לבנק אלרן, 25.7.1935, L51/1411, או קנייה של שטרי מכר, אלרן לבנק אנגלו-פלשתינה, 1.8.1935, L51/1411, אצ"מ.

95 דורון (לעיל, הערה 89), עמ' 94-95.

96 יובל אליצור, אנו באנו ארצה: פרשיות ואשליות בכניין המשק, ירושלים, 2018, עמ' 73-81.

מיליון ל"י. ההנפקות המקומיות הללו, שהיו ברובן בצורה של אגרות חוב, התאפשרו בזכות הסכם ההעברה שבאמצעותו יכלו העולים לקבל ניירות ערך מקומיים תמורת נכסיהם הזרים.⁹⁷ עדות מעניינת לכך ניתן למצוא במסמכים מן המחצית הראשונה של שנת 1934. על פי המסמכים, פנה רוברט לוי מבנק יפת אל אלפרד סטנלי קלארק (Clark), מנהל בנק ברקליס, בבקשה להקים מהר ככל האפשר בורסה בירושלים, ודחק בו לקבוע פגישה בין הבנקים הגדולים והבנקים הפרטיים על מנת לקדם את הנושא ללא דיחוי.⁹⁸ כמה חודשים מאוחר יותר התקיימה פגישה מצומצמת של הבנקים הגדולים ובה הוחלט לראשונה להתאגד בפגישות דו-שבועיות בלשכת המסחר בירושלים על מנת ליצור ניצני בורסה.⁹⁹ יעקב יפת ורוברט לוי מבנק יפת שפעלו נמרצות להקמת בורסה ביקשו מהופיין בבנק אנגלו-פלשתינה הבהרות בנוגע להתפתחות היוזמה שביקשו לקדם.¹⁰⁰ ימים אחדים לאחר מכן קיבלו בבנק יפת הזמנה לפגישה. הם השיבו עליה בחיוב וראו בה הזדמנות ממשית לפתיחת בורסה בירושלים.¹⁰¹

פעילות זו סייעה רבות להתפתחות הכלכלית של היישוב, ובאוקטובר 1938 נחתם הסכם בין חברי הבורסה, שמספרם אז עמד על 14. כתוצאה מהסכם זה נבחר ועד מייצג ובו היו נציגים משלושת הבנקים הגרמניים, שניסיונם רב השנים סייע להתפתחות שוק ניירות הערך בארץ ישראל.¹⁰² אך היו גם מי שהביעו ביקורת על תחום הפעילות החדש של הבנקים הגרמניים. היו מי שראו בכך 'התעלמות מהכללים הרגילים ואורח החיים הבנקאיים'¹⁰³ ואף 'חוסר הבנה והטעיית דעת הקהל', וביקשו להילחם בדרך חדשה זו של

97 גרעון שטחל, העלייה היהודית מגרמניה לארץ ישראל בשנים 1933-1939 ומפגשה עם החברה היישובית מנקודת מבטם של העולים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1995, עמ' 144-134.

98 לוי לקלרק, 14.1.1934, L51/473, אצ"מ.

99 Meeting of Palestinian circles interested in stock and share dealing, 1934, L51/473, CZA

100 יפת להופיין, 8.6.1934, L51/473, אצ"מ.

101 הופיין ליפת, 13.6.1934; יפת ולוי להופיין, 15.6.1934, L51/473, אצ"מ.

102 דורון (לעיל, הערה 89), עמ' 94-95.

103 'על הבנקים "הגרמנים"', עתון למסחר, 16.8.1937.

השקעות בארץ, שלעיתים עלתה לאנשים בהונם.¹⁰⁴ אך למרות מחאות אלה שוק ניירות הערך הלך וצבר תאוצה בשנים הבאות.

ימי מלחמות

בשנת 1934 רכש אלרן מגרש על הגבעה של רמת גן, ברחוב הפרסה (לימים משה שרת). 'משוגע ייקס' כינו אז תושבי רמת גן את המשפחות הייקיות שבחרו לעלות על הגבעה ולהקים שם את בתיהן.¹⁰⁵ האדריכל ריכרד קאופמן תכנן את בית המידות התלת-קומתי בסגנון הבאוהאוס. קומת המרתף שימשה את חמותו של אלרן ואת בנה, בקומת הכניסה היו חדר אוכל גדול, סלון מרווח וחדר אירוח, ובקומה העליונה חדרי השינה של ההורים וחדרי הילדים. יצירות אומנות של מואיס קיסלינג, משה קסטל וראובן רובין עיטרו את קירות הבית.¹⁰⁶ מגרמניה הגיעה עם המשפחה גם מטפלת לא יהודייה, שסייעה בגידול ילדי המשפחה ושבה לגרמניה בשנת 1937.

החל מינואר 1937 חתם אלרן על מינוי ל'הארץ'. 'אני מבקש', כתב אלרן להנהלת העיתון, 'לשלוח לי את העיתון ככל בוקר בשעה 7 לביתי ברמת גן, רחוב הקשת. אם מסירת העיתון תהיה מדויקת, יחתמו על העיתון גם כל השכנים מסביבי'.¹⁰⁷ החיים בסביבה השקטה, שהתאפיינה בתושבים אמידים ודוברי גרמנית, היטיבה עם המשפחה. עובדה אחת העיבה על המעבר: כיהודי מאמין ביקש אלרן להתפלל, אך ברמת גן של אמצע שנות השלושים לא היה בית כנסת. בשל כך פנה אל ראש העיר אברהם קריניצי והלה הפקיד בידו את

104 'האזהרה ותוצאותיה', עתון למסחר, 9.7.1937.

105 את התוכנית עם חתימתו של קאופמן ניתן למצוא בתיק בנין 81, מס' 21273087, בית גנזים עיריית רמת גן, וכן בסקר השימור העירוני, היחידה לשימור מבנים ואתרים, עיריית רמת גן. עוד על ראשוני רמת גן ראו: טוביה מילנר, זכרונותי מרמת גן בשנות השלושים והארבעים, רמת גן 2008.

106 במאי-יוני 1948 פונה בית אלרן ושוכנו בו משרדי לשכת הרמטכ"ל. לאחר שנים מספר, כשמשרדי המטכ"ל הועתקו לרחוב הפרסה 1, הוכנסה לבית אלרן המחלקה לתפקידי המטה באג"ם. סמוך לביתם נבנתה גם עמדת הגנה נגד מטוסים. ראו: ניר מן, תולדות מחנה המטכ"ל בשנים 1948-1955, תל אביב 2006, עמ' 324.

107 אלרן להנהלת עיתון הארץ, 3.1.1937, א"א.

המגרש בפנינת הרחובות הרצל והרוא"ה למטרה זו. אלרן גייס כספים ובית הכנסת הוקם לשביעות רצונו.¹⁰⁸

כד בכד עם העיסוק בהעברת רכוש והשקעתו בארץ ישראל נדרש אלרן לדאוג גם לקרובים, לחברים ולנכסים שנותרו בגרמניה. הקשר עם הבנק בקרלסרוהה היה הדוק, מכיוון שנוהל כזכור על ידי גיסו של אלרן עמנואל פורכהיימר, שהיגר לארץ ישראל רק ב-1939.¹⁰⁹ עד שנה זו נמשכה חליפת מכתבים תכופה בין אלרן לבנק בקרסלרוהה, שעניינה התייעצויות בנוגע להשקעות וריביות והבהרות בנוגע להשקעות שנעשו בבנק עד 1933, בזמן שאלרן היה מנהלו בפועל.¹¹⁰ במכתבים דיווח אלרן גם על המתרחש בארץ ישראל, וכך לדוגמה כתב לבן דודו קרל בנובמבר 1937: 'אנגליה מתכוונת ברצינות לבצע את החלוקה', כתב אלרן בהקשר להחלטות ועדת פיל, והוסיף, ככל הנראה בהקשר של המרד הערבי, כי 'האדם מתרגל לכול, גם לימים חסרי המנוח'.¹¹¹ אלרן ניסה לסייע למשפחתו שנותרה בגרמניה בדרכים שונות. ב-1936 הוא ניסה לשכנע את דודתו פרידה בדרמשטאדט להגר לארץ ישראל. אלרן הציע לה לגור בביתו, לדאוג עבורה למסמכי נסיעה ולשלם על שהותה בארץ ישראל.¹¹² הוא דאג גם לאספקה שוטפת של בשר כשר, שלא היה זמין יותר בגרמניה, משטרסבורג לאימו קלרה (שהגיעה לארץ ישראל בשנת 1939).¹¹³ בשנת 1936 אסרו השלטונות גם על יבוא של סוגים שונים של בשר לגרמניה, אלא בתנאים מחמירים במיוחד, ואף על פי כן דאג עבורה אלרן למשלוח של עופות או בשר מעוּשן לקרלסרוהה.¹¹⁴

108 אלרן (לעיל, הערה 30). על ויכוח אלרן ועיריית רמת גן על בעלות הקרקע ברחוב משה שרת, ראו תיק מ-1770/32, א"מ, מאי 1948. על חובות בית הכנסת לבנק אלרן ראו: פריט 4728, פרוטוקול ישיבת מועצה, 1936, פריט 2704, פרוטוקול ישיבת המועצה המקומית 13, 23 במרץ 1939, ארכיון בית אברהם קריניצי, רמת גן.

109 מרגוט אלרן מספרת כי ביום הפוגרום, ב-9 בנובמבר 1938, הוזהר פורכהיימר שלא להגיע לבנק. חלונותיו נופצו אך איש לא נפגע. אלרן (לעיל, הערה 30).

110 מכתבים רבים בתיק התכתבויות שנת 1937, א"א.

111 אלרן לקרל אלרן, 3.11.1937, א"א.

112 אלרן לברנבוך, 23.2.1936, א"א.

113 אלרן לבלוך, 28.1.1937, א"א. על איסטורי השחיטה ראו: חווי דרייפוס-בן ששון ועמוס גולדברג, 'אל מול מציאות חדשה: ההתמודדות היהדות שומרת התורה עם גזירת השחיטה בגרמניה', שנות ראינו רעה: פרקים בתולדות היהדות הדתית בתקופת השואה, א, ירושלים 2003, עמ' 59-72.

114 אלרן לבלוך, 17.2.1937, א"א.

המרד הערבי שפרץ בשנת 1936 הביא עימו בקיץ של אותה שנה את השביתה הערבית הגדולה, והשפעתה ניכרה גם במערכת הבנקים. הנהגת המרד הערבי קיוותה למוטט את הכלכלה היהודית, שהתבססה על מסחר, מלאכה ותחבורה שהיו בידיים ערביות.¹¹⁵ בשל השביתה הערבית הוקפא תזרים הפיקדונות, ואף צומצם, מה שהוביל להשקעה בניירות ערך ובנכסים נזילים אחרים. הסכם מינכן שנחתם באוקטובר 1938 ואפשר את סיפוח חבל הסודטים לגרמניה יצר כבר בהלה של ממש במערכת הבנקאות העברית, ותוך חודשיים נמשכו 7% מכלל הפיקדונות.¹¹⁶ אף שבחודשים הבאים חזרה והתייצבה מערכת הפיקדונות, פרוץ מלחמת העולם השנייה הביא לסחרור במשיכת הפיקדונות עד אוגוסט 1940, אז השתנתה המגמה. בתקופה זו פחת האשראי הבנקאי בכ-20% וסך כל הפיקדונות במערכת הבנקאית כולה הצטמצם בכ-13%.

אולם תחילת שנות הארבעים הביאה עימה צמיחה כלכלית ואחוז המובטלים קטן. לכך תרמו הביקוש הגדל של צבאות בריטניה ובעלות הברית למוצרים ושירותים במזרח התיכון, פתיחתו של השוק המזרח-תיכוני למוצרים מארץ ישראל וייצור מקומי שהלך וגדל ומצא תחליפים למוצרים שיוכאו עד אז.¹¹⁷ התוצר המקומי צמח בתקופת המלחמה בכ-10% קבועים בשנה ובה בעת גדלו אמצעי התשלום במשק בכמעט פי שבעה וכך גם מדד יוקר המחיה של האוכלוסייה היהודית. עם זאת, המפנה הכלכלי הושג במחיר של אינפלציה גבוהה, וגם ניסיונות לבלמה בדמות הנהגת מס הכנסה החל משנת 1941 או הצעות למכירת זהב לא הועילו.¹¹⁸ טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה פעלו בארץ ישראל 42 בנקים, ולמרות הגאות הכלכלית התחולל בתחילת העשור משבר במערכת הבנקאות. השילוב של חוסר יציבות כלכלית-פוליטית עם פיקוח הדוק על הבנקים מצד ממשלת המנדט הוביל לפרישת בנקים נוספים

115 ראו: מחמוד יזבק, מפלאחים למורדים: גורמים כלכליים להתפרצות המרד הערבי ב-1936, הציונות, כב (2000), עמ' 185-205.

116 גרוס (לעיל, הערה 61), עמ' 231.

117 יעקב מצר ונחום גרוס, 'ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה: היבטים כלכליים', לא על הרוח לברד: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, ירושלים 2000, עמ' 300-324.

118 על הנהגת מס ההכנסה ראו: עמרי מצר, 'הפוליטיקה של התאחרות בעלי התעשייה בשנות השלושים: המאמצים לבלימת מס ההכנסה ולעידוד תוצרת הארץ', עיונים בתקומת ישראל, 22 (2012), עמ' 290-324.

מהמערכת הפיננסית בארץ ישראל, וערב הקמת מדינת ישראל נותרו בה 25 בנקים בלבד.¹¹⁹

הבנקים הגרמניים היו מבחינות רבות מובלעת של סגנון עצמאי, עקשנות, תבונה ונימוסין. הם לא עבדו בבנקאות של פס ייצור, אלא תפרו חליפות על פי מידותיהם של הלקוחות.¹²⁰ הבנקאים הביאו לבנקים שבבעלותם את תרבות המעמד הבורגני גרמני שעליה התחנכו. כתוצאה מכך, הטיפול האישי ותודעת ההשקעה בניירות ערך הובילו להשקעות בניירות ערך זרים ובאגרות חוב של ממשלות זרות, כאמור תחום ההתמחות של הבנקים בבעלות יוצאי גרמניה. עם הלאמת ניירות הערך הללו לאחר קום המדינה, התברר כי כמחצית מניירות הערך שהיו בארץ ישראל הופקדו אצל בנק פויכטוונגר.¹²¹ בסיום מלחמת העולם השנייה גדלה פעילותו של בנק אלרן, וב-1946 הוא שירת את מספר הלקוחות הרב ביותר בתולדותיו. על כך העידה הרחבת מבנה הבנק ברוטשילד.¹²² מכאן שעל אף המצב המדיני המתוח בארץ ומחוצה לה, חיי הכלכלה התנהלו ברמה גבוהה וחלה עלייה בסכומי מכתבי האשראי.

על רקע השגשוג המקומי היחסי, מלחמת העולם השנייה יצרה צורך מייד לסייע ליהודים שנותרו באירופה. היכולת להושיט יד הייתה מצומצמת, מפאת הגבלות התנועה שהוטלו על היהודים בשטחים שהוכרזו כשטחי אויב לאנגליה. בדצמבר 1940 ביקש בנק אלרן לסייע ליהודים בצרפת הכבושה. אלרן כתב למזכיר הראשי של ממשלת המנדט ג'ון מקפרסון וביקש ממנו לסייע ליהודים גרמנים שנמצאו בגבול עם ספרד בתנאים קשים. את העזרה, הציע אלרן, ניתן להגיש על ידי כספים שיש לבנק אלרן בבנק במרסיי, כספים שאומנם אי אפשר להעביר לארץ ישראל, אך אפשר, לטענתו, לעשות בהם שימוש בצרפת עצמה. מכיוון שצרפת נחשבה באותה עת למדינת אויב, ביקש אלרן את אישורו של מקפרסון לעשות שימוש בכספים אלו לעזרת הפליטים.¹²³ מקפרסון סירב בתחילה בטענה כי לא רק שצרפת הפכה למדינת אויב, אלא שגם היא חדלה בעצמה להעביר מטבע לאנגליה. אך אלרן לא ויתר

119 פושטר, (לעיל, הערה 64), עמ' 54-55.

120 'דרך אגב אלרן ייסד את הבורסה', ידיעות אחרונות, 17.6.1988.

121 '100 שנה' (לעיל, הערה 11).

122 נאום ה' אלרן יו"ר מועצת המנהלים, 17.4.1961, א"א.

123 אלרן למזכיר הראשי של ממשלת המנדט, 8.12.1940, מ-181/40, א"מ.

והבהיר למקפרסון כי אין מדובר בהעברה של כספים אלא בשחרורם במרסי, והלה התרצה.¹²⁴ אין אנו יודעים אם כספים אלה אכן השתחררו ושימשו את יהודי גרמניה בצרפת, אך ברור הוא כי ממשלת וישי נקטה כלפי היהודים שבשטחה צעדי נישול והחרמת רכוש כפי שנקט הממשל הנאצי בגרמניה. ההתפתחות הבנקאית בארץ ישראל בין פרוץ מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל הביאה לידי כך שעם הקמת המדינה הייתה בישראל מערכת בנקאית מתפקדת. הבנקים תרמו לצמיחת המשק היהודי באמצעות הרחבת מנעד השירותים הפיננסיים וגיוונם.¹²⁵ המערכת הבנקאית בארץ ישראל נשאה אופי ייחודי, מכיוון שהיא ינקה ממסורות הבנקאות האנגלית וכן פיתחה מסורות עצמאיות תוך השפעה אירופית מובהקת, וכתוצאה מכך ביקשה לקדם השקעות בשוק ההון והמשכנתאות. אותה מערכת ממש הייתה עדיין זקוקה ליד מכוונת אשר תרתום את עשייתה למפעל חדש: העלייה הגדולה שעמדה להתרפק על דלתות המדינה הצעירה.

אפילוג

לאחר קום המדינה נבלם לאיטו שגשוגם של הבנקים שהוקמו על ידי יוצאי גרמניה. הירידה בכוחם של הבנקים והמפעלים הקטנים והעלייה של בעלי ההון המקורבים למקבלי ההחלטות הפוליטיות השפיעה עליהם באופן ניכר. אם בעבר הם היו חלק מקובעי המדיניות במערכת הבנקאית היישובית, כעת הם הפכו לשחקנים קטנים במערכת בנקאית ריכוזית, שבה בנק מרכזי שקובע את המדיניות. במערכת בנקאית זו הבנקים הגדולים שירתו את הציבור הרחב, שכלל עתה מאות אלפי מהגרים חסרי הון שכבר לא היו קהל היעד המועדף על הבנקאים האישיים. חוק בנק ישראל משנת 1954 העצים עוד יותר את הריכוזיות במשק.

היחסים עם גרמניה לאחר קום מדינת ישראל היו גורם פעולה מניע משמעותי עבור הבנקים של יוצאי גרמניה.¹²⁶ הסכם ההעברה של שנות

124 ראו תכתובת בין השניים בתאריכים 18.12.1940, 11.3.1941 ו־23.3.1941, א"מ.

125 גרוס (לעיל, הערה 61), עמ' 233.

126 עוד על יחסי ישראל גרמניה בשנות החמישים ראו: דוד ויצטום, תחילתה של ידידות מופלאה? הפיוס בין ישראל לגרמניה: 1948-1960, תל אביב 2018.

השלושים, שליוצאי גרמניה היה בו תפקיד מרכזי ביותר, השפיע עמוקות על האופן שבו תפסו קברניטי המדינה הצעירה את הסכם השילומים ואת הקשרים עם גרמניה המערבית בראשית שנות החמישים. הסכם ההעברה יצר במידה רבה את המערך והתבנית להסכם השילומים בתחילת שנות החמישים, מתוך שמשא ומתן ישיר עם גרמנים על רכוש ודרך העברתו כבר נעשה בעבר. גם במקרה זה אנשי המעשה נרתמו לעניינים שבחומר וגם כאן הבנקים הגרמנים נרתמו לסייע למקבלי הכספי הפיצויים האישיים. הסכם השילומים אומנם נתן זריקת עידוד לבנקאות הגרמנית, וחברת ההשקעות של בנק אלרן וחברת י.ל. פויכטוונגר השקעות שהוקמו ב-1952 שימשו כלי ראשי בהעברת פיצויים במסגרת הסכמי השילומים, ועדיין בשנת 1959 ריכזו שלושת הבנקים הגדולים (לאומי, הפועלים ודיסקונט) כשני שלישים מסך פיקדונות הציבור.

כך, בעוד שבנק אלרן הגיע לשיאו באמצע שנות השישים עם 17 סניפים ומעל 500 עובדים, בנק יפת כבר לא היה בידיים גרמניות. אליזבת, אלמנתו של יעקב ואימו של ארנסט יפת, מכרה בשנת 1953 את חלקה בבנק לשותף אלפרד פויכטוונגר, ובשנת 1957 מכר זה האחרון את חלקו למשקיעים מדרום אפריקה. בני פויכטוונגר נפטרו בזה אחר זה באמצע שנות החמישים, והבעלות על הבנק עברה ליוסף אפשטיין, אחד מלקוחותיו. משא ומתן בדבר מיזוג בין בנק פויכטוונגר לבנק יפת בסוף שנות החמישים כשל.¹²⁷ במקביל ביקש ולטר, אחיינו של ליאו פויכטוונגר, להקים בגרמניה סניף בנק מכספי הפיצויים, וענף של המשפחה חזר למינכן ולאחריו עברו רבים מבני המשפחות אל מעבר לים. אפשטיין היה גם זה שחתם בשם בנק פויכטוונגר על עסקת הקנייה של בנק אלרן בשנת 1966, בשיא תקופת המיתון. עסקה זו התרחשה בעת שבנק פויכטוונגר היה על סף פשיטת רגל, ובוצעה כניסיון לייצב את מאזן הבנק באמצעות כספי בנק אלרן. אלא שמצבו הכלכלי של בנק פויכטוונגר לא היה ידוע ולא הובהר להנהלת בנק אלרן טרם קנייתו, וחובותיו של הבנק התגלו לציבור שנה לאחר מכן, עת הועבר לניהול בנק ישראל.¹²⁸ הדיון הציבורי שהתעורר בעקבות הסתבכותו של בנק פויכטוונגר הביא בסוף שנות

127 'מגמה למיזוג בנקים', הבוקר, 30.12.1957.

128 ראו תיק בנק אלרן בע"מ, גל 4630/30, א"מ.

השישים לפירוקו של בנק אלרן בבעלותו החדשה, ללא פגיעה בלקוחות הבנק.¹²⁹

*

עלייה והון, אידאולוגיה וממון, הם גורמים משמעותיים בהתפתחות היישוב היהודי בשנות השלושים והארבעים. יבוא ההון הפרטי על ידי מהגרי העלייה החמישית החיש את ההתפתחות הכלכלית של המשק הארץ-ישראלי. אך יבוא הון זה לא היה פועל יוצא של שיקולים כלכליים גרידא, אלא נבע מעליית הנאצים לשלטון ומשינויים פוליטיים בינלאומיים אשר אפשרו בתורם את ההתפתחות הכלכלית של היישוב היהודי. הבנקים הגרמניים שהוקמו בארץ ישראל הביאו עימם תרבות בנקאית ממוסדת שנשענה על יחס אישי, מסחר בקנה מידה גדול ואמינות. הקשר האישי בין הבנקאי ללקוחותיו ונגישותו יצרו הזדהות בין הלקוחות לבנקים הגרמנים בארץ ישראל של שנות השלושים והארבעים. בנקים אלה פנו לקהל יעד מסוים, אותם מהגרים-עולים ממרכז אירופה, ברובם דוברי גרמנית, ויצרו לעצמם תדמית אירופאית, שלא זו בלבד שהתקבלה באהדה בקרב חוג הלקוחות אלא אף זוהתה עם איכות ואמינות. בנקים אלה, שזוהו כגרמנים, היו מבחינות רבות חוליה מקשרת סוציו-תרבותית בין ארץ המוצא ובין המולדת החדשה, ובכך אפשרו לעובדי הבנקים ולקהל הלקוחות כאחד לשמור על זיקה עסקית ותרבותית למולדת הישנה. הסיטואציה ההיסטורית שאילצה את מייסדי הבנקים מגרמניה לצאת את מולדתם בכהילות תוך מאמץ לשמר כמה שיותר מרכושם, הפכה אותם לאנשי סודם של אנשי העלייה החמישית. אלה מצידם עשו כל שביכולתם להוצאת הרכוש היהודי מגרמניה והעברתו לארץ ישראל. פעילות זו העמידה את אותם בנקים בעין הסערה של הדילמה בדבר מידת שיתוף הפעולה עם המשטר הנאצי לשם הוצאת רכוש וממון יהודי מגרמניה של שנות השלושים. הגעתם לארץ ישראל והבאת דרכי המסחר והפעילות הבנקאית שהיו מקובלות בגרמניה עוררה קושי בהשתלכות בשוק הארץ ישראלי, בשל הכלכלה שנמצאה בחיתוליה, אך גם בגלל אופי העסקאות ודרך ביצוען, שהיו זרות לאנשי הכלכלה הגרמנים.

129 על כך ראו גם אצל ברוך גרוס, דרכי במשפט, תל אביב 2002, עמ' 91-93.

אבל דווקא מתוך זרות זו הצליחו שלושת הבנקים להיות אבן דרך בהתפתחות המערכת הכלכלית והבורגנית של המדינה שבדרך. שילובם בצמתים החשובים של הכלכלה הארץ-ישראלית בשנות השלושים והארבעים – הסכם ההעברה, הבורסה לניירות ערך, פיתוח התעשייה והמסחר, ולאחר קום המדינה גם בהסכם השילומים – הפכו את הבנקים הללו לבעלי השפעה נרחבת שתרמה ליצירת מערכת בנקאית איתנה באופן יחסי ובעלת פוטנציאל התפתחות משמעותי לאחר קום המדינה.